

NÅGRA ORD FRÅN RECENSIONSREDAKTÖREN

I dag, den 24 februari 2022, har Ryssland inlett en offensiv mot Kiev. Tv-nyheterna rapporterar om ett Europa i chock. Offensiven har föregåtts av en långvarig och stegvis upptrappning. För den som blickat bakåt kom den kanske inte som en total överraskning. Om Ryssland som Sovjetunionens arvtagare skriver Kristian Gerner i boken *Sovjetunionens skendöd. En historia om det moderna Ryssland* (Historiska Media 2021). Den recenserar här av Stefan Håkansson.

Det är oklart om människan lär sig av historien, men hon bör blicka både bakåt och framåt, annars måste hon se upp. I denna årsskrift blickar vi tillbaka mot allt från riddarna och deras värld till judarnas historia i Sverige och Florence Stephens på Huseby.

Med detta sagt vill jag tacka alla recensenter och författare som med sina texter vidgar våra perspektiv och ökar skärpedjupet. Tack också till förlagen som med stor beredvillighet har skickat sina böcker land och rike runt.

Om du vill bidra till den bildningsinsats det är att skriva recensioner för HLFÅ, kontakta mig! Om du inte själv vill skriva, ge gärna förslag på titlar som du tycker ska recenserar.

Avslutningsvis vill jag tacka Valter Lundell som beredvilligt överlämnat all för uppdraget nödvändig information och därutöver snabbt svarat på mina återkommande anrop.

Helén Persson

Helen.Persson@uvel.lu.se

RECENSENTER

Andrés Brink Pinto, docent, Lund
Jan-Olof Fallström, adjunkt, Karlskoga
Kristian Gerner, professor emeritus, Lund
Dick Harrison, professor, Lund
Julia Håkansson, doktorand, Malmö
Stefan Håkansson, fil. dr., Lund
Per Höjeberg, universitetslektor, Stockholm
Klas-Göran Karlsson, professor, Lund
Patrik Lundell, professor, Örebro
Svante Lundgren, docent, Lund
Svante Norrhem, docent, Lund
Lars-Åke Persson, gymnasielärare, Eskilstuna
Eva Queckfeldt, fil. dr., Lund
Johanna Ringarp, docent, Stockholm
Henrik Rosengren, docent, Lund
Jan Samuelson, professor, Sundsvall
Lo Söllgård, gymnasielärare, Malmö
Lars-Göran Tedebrand, professor emeritus, Umeå
Eva Helen Ulvros, professor emerita, Lund
Ulf Zander, professor, Lund
Mats Åkesson, gymnasielärare, Kristianstad

CARL HENRIK CARLSSON

JUDARNAS HISTORIA I SVERIGE

Natur & kultur 2021

År 1924 utgav historikern och sionisten Hugo Valentin verket *Judarnas historia i Sverige*. En populariserad och reviderad utgåva utkom 1964 med titeln *Judarna i Sverige* (med nyutgåvor 2004 och 2013). Dessa verk har under 1900-talet varit de samlade framställningar av den judiska minoritetens historia i Sverige som funnits att tillgå. De bygger på Valentins forskningsinsatser, vilka ligger mer än 60 år tillbaka i tiden. Det är därför mycket välkommet att Carl Henrik Carlsson nu utkommit med sin *Judarnas historia i Sverige*. Det ska sägas redan här att detta är ett praktverk som bottnar i djup kunskap om tematiken och den forskning som gjorts inom området. I de kapitel som omfattar tiden fram till 1870 utgör Valentin en central referens för Carlsson men han berör också den mesta forskningen av relevans, om än stundtals mycket kortfattat, och omstöper de vetenskapliga rönen till en lättillgänglig populärvetenskaplig form. Inte för inte har *Judarnas historia i Sverige* nominerats till flera prestigefyllda priser. Men att greppa ett sådant omfattande område på drygt 350 sidor innebär också att de djuplodande resonemangen får stå tillbaka för mer ytliga.

I huvudsak präglas framställningen av tre teman: judisk invandring, judarnas relation till majoritetssamhället och inomjudiska förhållanden och debatter. Tidsmässigt spänner boken över cirka 300 år. Läsaren får följa historien i kronologisk ordning och ofta med exempel från enstaka svenska judar som Carlsson grävt fram ur arkivgömmorna. Personregistret är mycket omfattande och avslöjar Carlssons biografiska och släkthistoriska intressen. Boken saknar noter men i slutet finns hänvisningar och kommentarer till den litteratur som ligger till grund för boken. Vidare ackompanjeras texten av ett rikt bildmaterial, men några av bilderna har jag sett publicerade i andra sammanhang med

betydligt bättre kvalitet. Det är synd att förlaget inte har prioriterat detta.

Även om stormaktstidens kungar och drottning då och då enrollerade enstaka judar på kontinenten och gav dem skydd i utbyte mot exempelvis kontaktnät, krigsmaterialtillgång och krigsfinansiering, är det först under Gustaf III:s tid som den mer varaktiga svensk-judiska historien tar sin början. Den från Mecklenburg inflyttade sigillgravören Aaron Isaac brukar betraktas som den förste juden i Sverige i den bemärkelsen att han var den förste som kunde leva och verka i Sverige under en längre tid utan att, i enlighet med 1686 års kyrkolag, tvingas konvertera till kristendomen. Isaac fick 1776 möjlighet att bilda en så kallad *minjan* som möjliggör en judisk gudstjänst, och det blev startskottet för den första judiska församlingen i Sverige. En uppluckring av de begränsningar som rörde religionsutövning ägde rum samtidigt som nya lagar stiftades för att reglera judarnas närvaro i Sverige. 1782 års så kallade judereglemente reglerade bland annat var judarna tilläts bosätta sig, vilka näringsgrenar de fick ägna sig åt och vem de fick gifta sig med.

I samband med diskussionerna om judereglementets införande, och inte minst åren därefter, tydliggörs också det antijudiska motstånd som fanns i Sverige. Fram till 1800-talet var detta huvudsakligen relaterat till judendomen. En jude som lät döpa sig undkom i regel angrepp. Jag skrev tidigare att judarnas historia i Sverige kan sägas ha inletts i slutet av 1700-talet. Det paradoxala är dock att det antijudiska motståndet fanns långt tidigare, innan det fanns någon märkbar judisk närvaro i Sverige. De medeltida antisemitiska föreställningarna om judar som ”ockrare” och orena finns företrädda i kalkmålningar redan från 1300-talet och i text från 1500-talet.

1800-talets politiska och ekonomiska liberalisering innehöll för den judiska emancipationen viktiga förändringar. 1838 avskaffades judereglementet, 1846 skräväsandet. 1860 infördes passfrihet som underlättade den judiska invandringen. Här följde Sverige ett europeiskt mönster. 1864 infördes näringsfrihet, vilket underlättade för judar att bedriva handel, och 1870 togs med något undantag de sista restriktionerna som reglerade judarnas liv i Sverige bort. Dock innebar avskaffandet av regleringarna också motreaktioner i form av antisemitiskt präglade kravaller såsom de så kallade Crusenstolpska kravallerna 1838, antisemitiska texter likt biskop Carl Adolph Agardhs ”Monopolium mot judarne” samt boulevardpressens angrepp på judiska individer i tidningar som *Fäderneslandet* och *Folkets röst* under mitten av 1800-talet. 1800-talet innebar också en period av religiösa reformer; den ortodoxa judendomen utmanades av en mer liberal judendom.

Under århundradets andra hälft ökade den östjudiska invandringen. De svenska judarna kunde också, som en följd av de ökade rättigheterna, ta en mer aktiv plats i det offentliga Sverige. I samband med moderniseringen av Sverige var det många judar som fick stor betydelse för kulturliv, ekonomi och vetenskap. Carlsson etiketterar perioden som den ”svenskjudiska elitens guldålder”. Bonnier, Levertin, Sachs, Abrahamsson, Josephson, Fürstenberg är några av de namn som var av betydelse i detta sammanhang.

Carlsson ägnar den östjudiska invandringen 1855–1910 tämligen stort utrymme vilket är följdriktigt då antalet judar i Sverige sjudubblades under denna tid. Det är också Carlssons specialområde, vilket märks i att framställningen fördjupas i detta avsnitt. De östjudiska invandrarna var jiddischtalande, ofta ortodoxa och kom från enkla ekonomiska omständigheter. Utifrån denna immigrationshistoria diskuterar Carlsson motsättningar mellan väst- och östjudar, debatterna kring gårdfarihandel, medborgarskap och begreppet östjudefobi.

Tiden från 1933 till andra världskriget tillägnas lika stort utrymme som redogörelsen för den östjudiska invandringen. Antisemitismen i Nazityskland medförde efter ett tag att fler judar sökte sig till Sverige men också att antisemitismens karaktär förändrades. Den så kallade vardagsantisemitismen, som kännetecknat bilden av ”juden” årtiondena före det nazistiska maktövertagandet, kom i det offentliga att ersättas av en ökad polarisering mellan avståndstaganden från antisemitism och nazism å ena sidan och manifesterandet av protyskhet, naziaffinitet och grövre antisemitiska hållningar influerade av utvecklingen i Nazityskland å den andra.

Historieforskningen om den svenska inställningen till flyktingar under krigsåret har varit livaktig och det präglar också Carlssons urval. Här handlar det särskilt om invandringslagstiftningen, den restriktiva hållningen under de första åren, införande av den så kallade J-stämpeln, de olika flyktingkvoterna, den judiska församlingens agerande, räddningsaktionerna av de danska judarna 1943 och de vita bussarna vårvintern 1945. Inomjudiskt intensifierades samtidigt diskussionen om den judiska identiteten och intresset för sionismen ökade. Tiden efter kriget präglades av statens Israels grundande 1948 och minnet och bearbetningen av Förintelsen. Efterkrigstiden fram till 1991 innehåller också en del flyktingströmmar, där den som kom i kölvattnet av den polska statens antisemitism 1968–1972 var den numerärt mest omfattande under denna tid. Det sista kapitlet har underrubriken ”Judisk minoritetsmedvetande 1991–2021” och tar

bland annat upp antisemitism, bildning och undervisning samt ett ökat allmänt intresse för judisk kultur, historia och religion. På de sista sidorna blickar Carlsson framåt och sammanfattar själv att den judiska historien i Sverige är mångfacetterad och heterogen, vilket han med all önskvärd tydlighet visar i sin bok.

Carlssons bok är viktig och ges ut i en tid då också de svenska myndigheternas intresse för judisk historia, och inte minst Förintelsen, har betonats, senast i form av en stor Förintelsekonferens i Malmö och beslutet om att inrätta ett Förintelsemuseum i Stockholm. *Judarnas historia i Sverige* har alla förutsättningar att, i linje med det ökade intresset, bli ett standardverk för berättelsen om de svenska judarna men också om den svenska historien. Ergo: Läs den!

Henrik Rosengren

CHARLOTTA SEILER BRYLLA

DEN BEVÄPNADE FREDEN

Språk och politik i det delade Tyskland

Santérus förlag 2020

Efter valet i september 2021 i Tyskland kunde man se hur det tyska politiska landskapet var synnerligen splittrat. I nordost var socialdemokraterna i majoritet, i de tidigare sydligaste delarna av det forna DDR hade det främlingsfientliga partiet *Alternativ für Deutschland* (AfD) ett övertag, medan de konservativa partierna *Christliche Demokratische Union Deutschlands* (CDU) och *Christliche-Soziale Union in Bayern* (CSU) var i majoritet i sydväst och söder. I västra delarna av landet var lapptäcket brokigare, om än med ett övertag för CDU. Att Tyskland inte är ett land utan en stat bestående av flera olika förbundsländer med olika historiska erfarenheter och idéer kring hur samhället ska organiseras framstod följaktligen tydligt.

2020, lagom till 30-årsjubileet av Tysklands återförening den 3 oktober 1990, gav Charlotta Seiler Brylla ut *Den beväpnade freden*. Boken består av texter som på olika sätt behandlar politikens och historiens betydelse för att förstå Tyskland som nation. Författarens ambition var att, genom att i bokform samla delar av sin tidigare vetenskapliga produktion, skapa en förståelse hos en bred publik för ett av Sveriges viktigaste grannländer. Bilden av dagens delade Tyskland kan nämligen inte, menar författaren, förstås om man inte känner till landets historiska förflutna. Av den anledningen är det just den historiska erfarenheten och den politiska spänningen mellan öst och väst under kalla kriget som är utgångspunkten i Seiler Bryllas texter.

Kapiten behandlar dels hur DDR under sin 40-åriga existens som land marknadsförde sig som det ”bättre” Tyskland gentemot omvärlden, dels hur Sverige

förhöll sig till de två länderna och den konkurrens som fanns mellan dem. I sammanhanget blir språket och förståelsen av begrepp som socialism, fred och Tyskland viktiga markörer. Att anlägga ett språkligt perspektiv blir enligt författaren som en kamerainställning som zoomar in vissa element. Därmed går det att få fatt på vissa händelseförlopp.

Seiler Brylla, som är språkvetare och professor i tyska vid Stockholms universitet, exemplifierar hur skillnader i det tyska språket förklaras av de två tyska staternas utveckling efter 1949. Berlinmuren kallades i DDR för ”den antifascistiska skyddsvallen” medan Västtysklands benämning av muren var densamma som i Sverige, eller i vissa fall ”skammens mur”. Men även vardagliga ord som snabbköp eller grillad kyckling hade olika namn beroende på om orden användes i öst (Kaufhalle/Broiler) eller i väst (Supermarkt/Brathähnchen). Genom att fokusera på språket kan man därmed få syn på den ständigt närvarande kampen som pågick mellan de två tyska staterna.

I andra kapitel är det i stället DDR:s propaganda gentemot Sverige och andra västländer som står i fokus. Genom såväl idrott som genom Vänskapsförbundet Sverige-DDR och DDR-Kulturzentrum, sökte ”det andra Tyskland” uppmärksamma först sin existens och efter erkännandet 1972 propagera för landets särart och socialismens framgång.

För den som redan innan hade goda kunskaper om Tyskland och dess historia är det egentligen inga nyheter som framkommer i boken. Däremot ger texterna ett värdefullt bidrag till, dels hur man genom att fokusera på språket kan få en större insikt i Tyskland och dess förhållande till sina grannländer, dels vikten av att i dagens politiska läge låta historiemedvetandet vara ständigt närvarande.

Johanna Ringarp

AAPO ROSELIUS OCH OULA SILVENNOINEN

FINLANDS OKÄNDA KRIG

Finska och skandinaviska frikårer i Baltikum och Ryssland 1918–20

Lind & co 2021

Första världskriget tog inte slut den 11 november 1918. Genom det ryska tsardömets fall och bolsjevikrevolutionen fortsatte striderna i östra Europa i flera år. Revolutionära och kontrarevolutionära nationella arméer och nya nationer kämpade om spillrorna av det forna imperiet. Finska frikårer stred för att förverkliga nationalistiska storhetsdrömmar. Om detta skriver de finska författarna Roselius och Silvennoinen i en läsvärd bok. Roselius har tidigare skildrat finska inbördeskriget och de följande årtiondenas historia i Finland medan Silvennoinen gjort sig känd för flera böcker om Finland under andra världskriget. Bägge skriver utifrån ett utpräglat ”vänsterperspektiv” på Finlands tidiga 1900-talshistoria i opposition mot det traditionella ”frihetskrigsperspektivet”. Författarna talar om ”den omhuldade frihetskrigsmytologin”.

Den finska vita interventionen i ryska inbördeskriget, bokens huvudtema, har skett i en uttalad frändefolksanda. Bland vita aktivister fanns en vision om ett kommande Storfinland som skulle omfatta alla finsk-ugriska folk. Det bör dock tilläggas att även de röda under inbördeskriget införlivat Fjärrkarelen i sina planer för ett framtida Finland. Rykten spreds till och med att Lenin velat skänka Fjärrkarelen och Petsamo till Finland vid en röd seger i inbördeskriget. De vita interventionsplanerna in på ryskt område i Fjärrkarelen igångsattes våren och sommaren 1918. Ryska Karelen var ett ålderdomligt samhälle, mytens Bjarmaland, där Finlands nationalepos *Kalevala* hade sitt ursprung. Eposet är samtida med de isländska sagorna men en del partier kan enligt vissa forskare ha traderats

mundligt ända från tiden före vikingatiden. Den som kanske mest ivrade för en finsk intervention i Fjärrkarelen var Kai Donner (1888–1935), far till författaren Jörn Donner. Han hade en bakgrund som förgrundsfigur i jägarrörelsen och var filolog, etnolog, upptäcktsresande och politiker. Kai Donner var nära vän med Mannerheim och gav 1934 ut den första biografien över marskalken.

400 man under överstelöjtnanten Carl Wilhelm Malm gick i mars 1918 över gränsen till Ryssland. Malms paroller var fulla av trosvisshet: ”Det fria Finlands fria barn hälsar er. Nu gryr den morgon då hela Finlands folk vaknar, då hela Kalevalas folk bryter sina bojor”. Den finska frikåren drunknade emellertid snart i Fjärrkarelens vidsträckhet med alla dess sjöar, floder och forsar. Lokalbefolkningen delade inte heller entusiasmen över ”befrielsen” och var medveten om sina skogars värde.

Efterhand decimerades frikåren med en tredjedel och i september 1918 drog man sig tillbaka till den finska sidan. Den vitkarelska frikårens misslyckande blev en chock för frändefolks- och Storfinlandsaktivismen. Men sommaren 1919 organiserade tidigare jägare och östkarelenaktivister en ny expedition in i Fjärrkarelen. Affärsmän hade nu fått upp ögonen för företagets ekonomiska potential. En fjärrkarelsk kommitté bildades i östra Finlands städer. Den frivilliga armén uppgick till 4 000 man och snart nådde man ända till Ladogas kust. Det ryska motståndet ökade emellertid. 400 frikåriste stupade och återtagat inleddes.

Fredsfördraget i Tartu den 4 oktober 1920 fastslog att Fjärrkarelen skulle förbli ryskt. Det blev dödsstöten för förhoppningarna om finska militära erövringar österut. Under fortsättningskrigets inledning 1941 kom dock finska trupper att tränga långt in i Fjärrkarelen. Avsikten var nog inte att varaktigt införliva området med Finland utan Mannerheim ville skapa en sorts pant inför kommande stillestånds- och fredsförhandlingar med Sovjetunionen. Men forskningen har delade meningar i denna fråga.

De finska aktivisterna fick nya uppgifter under Estlands frihetskamp. I november 1917 förklarade den estniska lantdagen sig som bärare av den högsta makten i Estland. Hindrad i sin verksamhet av den ryska soldatesken tillsattes en kommitté för Estlands räddning i februari 1918 som förklarade Estland som en självständig republik. Snart besattes emellertid Estland av tyska trupper. Vid freden mellan Tyskland och Ryssland i mars i Brest-Litovsk återfick den tysk-baltiska adeln sin tidigare ställning. Men efter det tyska sammanbrottet i november 1918 övergick makten åter till den estniska landsstyrelsen. Samtidigt

utsattes Estland för härjningar och terror av ryska soldater som tog kontroll över större delen av landet. Rekryteringen av estniska vita frivilliga gick trögt. Läget i Tallinn blev alltmer kritiskt.

I Finland oroades man av utvecklingen i frändenationen Estland. Vid jul-tiden 1918 bildades därför i Helsingfors Centralkommittén för Estlands und-sättning. En finsk frikår på 1 500 man sattes upp bestående av vita veteraner från inbördeskriget. Över 10 000 frivilliga hade anmält sig, däribland åtskilliga kvinnor. Finska sjuksköterskor satte upp ett volontärsjukhus i Tallinn. En svensk officer, Martin Ekström, utsågs till befälhavare för frikåren. En annan svensk officer från inbördeskriget, överste Harald Hjalmarsson, far till högerledaren Jarl Hjalmarsson, hade också nämnts i diskussionerna.

Den nybildade estniska armén lyckades våren 1919 rensa landet från ryska soldater, med stöd av de 1 500 finska frivilliga, som spelade en helt avgörande roll när Narva återtog från ryska rödgardister. Kriget fördes nu över på rysk mark. Övervåld från de finska frivilligas sida gentemot tillfångatagna ryska soldater och estniska röda, som mestadels saklöst arkebuserades, var mer regel än undantag. I flera memoarer skildras detta våld, som frikårearna enligt förfat-tarna "ärvt" från den vita sidan under finska inbördeskriget. Man citerar tid-ningen *Suomen Sosialdemokraatti* som skrev "att fältkrigsrätterna i Estland... förpassar röda och misstänkta röda till en för tidig död". Författarna är emeller-tid inte omedvetna om den samtidiga röda terror som förekom i Estland. Man citerar Lenin som såg terrorn som ett politiskt verktyg.

Även andra aktörer uppträdde på scenen. Tyskbalterna hade en egen armé-grupp, *Baltische Landeswehr*, vars kanske främsta uppgift var att skydda de tysk-baltiska storgodsens där de estniska statarna levde under usla förhållanden. Redan i oktober 1919 utfärdades en agrarlag varigenom alla riddargods indrogs till staten och jord utdelades till obesuttna och till deltagare i frihetskriget. En tysk frikår, *Eiserne Division*, under ledning av generalmajor Rüdiger von der Goltz, bildades för att trygga den tyska reträtten från Baltikum. von Goltz hade våren 1918 lett den tyska östersjödivision som under finska inbördeskriget tågade in i Helsing-fors och givit dödsstöten åt rödgardistarmén. Genom dekret av Ententemakterna tvingades snart all tysk militär att lämna Baltikum. Även svenska och danska frivilliga deltog i den estniska frihetskampen.

Författarna ger ingen positiv bild att de cirka 300 svenska frivilliga som anlände till Estland våren 1919 och anslöt sig till finska frikårer eller till est-

niska förband. De tycks ha känt större samhörighet med balttyskarna än med esterna. Många övergav också leden och anslöt sig till *Baltische Landeswehr*. I maj återstod endast 68 man av den svenska frivilliggruppen. Den lilla danska frivilligkåren på 150 man kritiserades hårt av den danska fackföreningsrörelsen och tvingades avseglä till Estland i största hemlighet.

Roselius och Silvennoinen har skrivit en diger bok på 383 sidor om de finska frikårens mindre kända ”storfinska” aktiviteter 1918–19 i Fjärrkarelen och i de ofta grymma striderna under Estlands frigörelse från Ryssland efter första världskrigets slut. Den detaljerade framställningen av de snåriga krigshändelserna skulle ha vunnit på att interfolieras av kortare sammanfattningar här och var. Mindre motiverade utvecklingar från huvudtematiken, som den långa exkursen om spartakistupproret i Berlin, kunde med fördel ha uteslutits eller bantats. Med detta sagt kan boken rekommenderas till alla som är intresserade av Finlands dramatiska 1900-talshistoria.

Lars-Göran Tedebrand

KLAS-GÖRAN KARLSSON

FOLKMORD

Historien om ett brott mot mänskligheten

Historiska Media 2021

Frågor som gäller mänskliga rättigheter och brott mot dessa har fått allt större uppmärksamhet under de senaste decennierna. För Sveriges del var det epokgörande att Göran Persson tog initiativ till en internationell konferens om Förintelsen, som hölls i Stockholm i januari 2000, och till en stor satsning om att sprida kunskap om detta det mest kända av alla folkmord. Det ledde till boken - *om detta må ni berätta: en bok om förintelsen i Europa 1933–1945*, som spridits i mer än en och en halv miljon exemplar till familjer med barn i grundskolan, och till att myndigheten Forum för levande historia inrättades. Dess uppgift är att ”vara ett nationellt forum som ska främja arbete med demokrati, tolerans och mänskliga rättigheter med utgångspunkt i Förintelsen”. Sedan dess har framför allt det osmanska folkmordet på armenier och andra kristna grupper fått politiska följder i vårt land.

Riksdagen erkände ”folkmordet på armenier, assyrier/syrianer/kaldéer och pontiska greker” i mars 2010, men varken den dåvarande borgerliga eller den nuvarande socialdemokratiskt ledda regeringen har velat ta fasta på detta, vilket skapat debatt om svek och feghet. *Dagens Nyheter* hävdade till och med att kommunalvalet i Södertälje 2018 starkt påverkades av denna fråga.

Så folkmordsfrågor är en del av den politiska debatten i Sverige och det finns rentav en statlig myndighet med uppgift att sprida kunskap om folkmord. Kan man då hävda att svenskarna har osedvanligt goda kunskaper i detta ämne? Knappast. Debatten om dylika frågor är ganska vild, med många personer som driver sin egen agenda utan att lyssna på forskningen.

Det är därför ytterst välkommet att Klas-Göran Karlsson, historieprofessor i Lund, har skrivit en bok som klargör mycket av det som debatteras. Boken är inte tjock, men på cirka 150 sidor reder Karlsson ut begreppen och svarar på många frågor. Läsaren får förklarat varför vissa folkmord får mer uppmärksamhet än andra, hur termen "folkmord" definierats och vilka svagheter definitionen har, hur folkmord förhåller sig till krig och till revolution, att den juridiska termen "folkmord" är ny men fenomenet gammalt, och mycket annat.

Karlsson är inte jurist och därför är fokus inte på det folkrättsliga utan på det historiska. Ett genomgående tema är skillnaden mellan intentionalistiska och funktionalistiska förklaringar av folkmord. Enligt den förra hade förövarna av ett folkmord tidigt en klar intention att förrinta en viss grupp, medan funktionalisterna menar att beslutet att göra sig av med judar, armenier, eller vilka det vara må, var något som funktionellt växte fram i och med de historiska skeendena.

Detta med intention spelar en central roll i den definition av folkmord som finns i Förenta nationernas folkmordskonvention från 1948. I dess andra artikel räknas en rad gärningar upp som utgör folkmord om de är förövalade "i avsikt att helt eller delvist förrinta en nationell, etnisk, rasmässigt bestämd eller religiös grupp". Problemet är att förövarna ofta är tysta om syftet, intentionen. Det är sällan folkmördare lämnar efter sig protokoll i vilka det tydligt står att man beslutat sig för att utrota en del av befolkningen. Historiker kan däremot, av åtgärderna som vidtagits, dra slutsatsen att de ansvariga måste ha haft en intention att förrinta.

Det här betyder att det finns en rad historiska händelser där man kan göra olika bedömningar av huruvida intentionskriteriet uppfylls eller inte. Stalins stora terror är här ett talande exempel. Att den skördade miljontals människors liv och att det inte bekom diktatorn det minsta är uppenbart. Men hade den som grund en intention att förrinta en "nationell, etnisk, rasmässigt bestämd eller religiös grupp"? Vilken i så fall? På bland annat Sovjetunionens inrådan ingår inte social klass i kategorierna av offer för folkmord. I så fall hade man kunnat klassa den sovjetiska behandlingen av kulaker som folkmord.

Det finns alltså en klar gråzon med historiska händelser som med säkerhet kan klassas som brott mot mänskligheten eller eventuellt etnisk rensning, men inte nödvändigtvis folkmord. Debatten om detta är i regel svår. Högljudda aktivister vill absolut få övergreppen på den folkgrupp som de ömmar för klassade

som folkmord, medan forskare ofta är mer försiktiga att komma med definitiva omdömen. Ofta bör det också gå en viss tid så att man får distans till händelserna och har tillgång till tillräcklig information för att kunna avgöra vilken term som bäst passar i sammanhanget. Karlsson skiljer mellan tre olika folkmordslinjer.

Den första utgör den koloniala och handlar huvudsakligen om ursprungsbefolkningar som antingen förintats totalt eller kraftigt decimerats till följd av kolonialism. Här räknar författaren in folkmordet i Rwanda, eftersom det hade sin grund i strukturella förhållanden från den belgiska kolonialtiden.

Den andra folkmordslinjen är den tyska och till den räknar Karlsson förutom Förintelsen och folkmordet på herero- och namafolken också det armeniska folkmordet. Det sistnämnda har ju en klar koppling till Tyskland då landet var allierat med det osmanska riket och tyska trupper fanns på plats då armenierna deporterades och dödades. Tyskarna deltog visserligen inte i dödandet, men förhindrade det inte heller. Det efterkrigstida Tyskland har ju visat en osedvanligt rakryggad hållning då det gäller att erkänna och gottgöra begångna oförrätter. Landet har betalat stora summor i skadestånd till enskilda judar, judiska organisationer och staten Israel och erkände 2016 officiellt sitt ansvar för det armeniska folkmordet och 2021 för folkmordet på herero- och namafolken.

Den tredje folkmordslinjen är den kommunistiska och här tar Karlsson upp Sovjetunionen, Kina och Kambodja. Trots olika utgångspunkter visar de kommunistiska regimerna i dessa länder upp samma mönster: brutalt förtryck, hänsynslöshet mot verkliga och inbillade fiender, halsbrytande ekonomiska omdaningsprocesser. Resultatet blev miljontals människors död.

Ett syfte med den idag omfattande folkmordsforskningen är att inte bara förstå tidigare folkmord utan också att få redskap för att förhindra nya. Det är lättare sagt än gjort. Som Karlsson uttrycker det: ”Något helt pålitligt vaccin mot folkmord finns inte.” Den amerikanske folkmordsforskaren Gregory H. Stanton har grundat organisationen *Genocide Watch* för att varna för situationer som kan utvecklas till folkmord. Under senare år har den bland annat uttryckt oro för Kinas behandling av uigurer och Turkiets militära kampanjer mot kurder i Turkiet, Syrien och Irak. Inte heller här kan man säga att politikerna lyssnat på forskningen då världssamfundet tenderar att vara ganska undfallande mot Kina (viktig handelspartner) och Turkiet (håller flyktingströmmarna från Europa).

I ett kort men innehållsrikt kapitel resonerar Karlsson kring lärdomarna av folkmord. Det anses önskvärt att läsa om folkmord, och att till exempel besöka

Auschwitz, men vilka lärdomar förväntas vi dra av det? De positiva lärdomarna är att aldrig tumma på människovärdet och att stå upp mot alla former av fördomar baserade på etnicitet, religion eller sexuell läggning. Mer negativa lärdomar är att ”inget samhälle är immunt mot folkmord, och att ingen av oss kan vara helt säker på att inte bli offer eller förövare.” En annan är att folkmord inte är över när dödandet upphör och en tredje att offren inte kan räkna med hjälp utifrån. Trots alla ”Aldrig mer”-försäkringar har folkmord förekommit också efter Förintelsen. Världssamfundet har ofta varit ganska handlingsförlamat och senfärdigt.

Karlssons bok är en ypperlig introduktion till ett viktigt ämne. Den svarar inte på alla frågor och vissa blir ganska knapphändigt behandlade. Men vad viktigt är – den väcker nya frågor som manar till eftertanke och begrundan. Precis som en god bok ska göra.

Svante Lundgren

CHARLOTTE BORGERUD

RIDDARNA OCH DERAS VÄRLD

Natur & Kultur 2021

Få grupper i historien torde vara så mytomspunna som medeltidens riddare. Det har skrivits åtskilliga böcker och producerats mängder med filmer om dessa moraliskt högstående män. Iklädda skinande rustningar kämpade de tappert i tornerspel för att försvara sina sköna damers färger. Den ädle riddaren var kvinnornas, barnens, de svagas och inte minst kyrkans beskyddare. Riddarens kristna tro och villkorlösa lojalitet mot den som dubbat honom utgjorde grunden för hela ridderskapet. Frågan är hur mycket av detta som faktiskt är sant. Hur kunde en ädel person med kristna värderingar brutalt hugga ner andra människor i strid? Hur kunde han mörda bönder och bränna deras skördar med bibehållen heder? Hur växte denna exklusiva grupp med dess starka hederskodex fram och varför försvann den in i historiens mörker? Detta är något som Charlotte Borgerud försöker reda ut i sin debutbok *Riddarna och deras värld* (2021).

Ridderskapets framväxt kan lämpligen uttryckas i ekonomiska termer. Efterfrågan på dugligt krigsfolk var större än utbudet. Den tidiga medeltidens fattiga kavallerister fick därför allt bättre ekonomisk ersättning för sina tjänster. Med tiden blev riddartiteln ärftlig och unga riddare framstod som ett gott parti för giftaslystna adelsfröknar. Han hade en prestigefull ställning. Hon hade en fin titel och i vissa fall även pengar. Tillsammans kunde de grunda en ny ätt varigenom riddare och adel alltmer började smälta samman.

Det medeltida samhället kretsade kring den andliga makten i form av påvedömet och den världsliga makten i form av fursten eller kungen. Givetvis fanns det rivalitet mellan de båda vilket kan exemplifieras med investiturstriden. Ytterst handlade det om vem som stod högst i rang, påven eller fursten. Det förekom emellertid samarbete mellan den andliga och den världsliga makten, vilket inte

minst återspeglades i riddarnas värld. När fursten väl byggt upp en slagkraftig armé var han inte självskriven som överbefälhavare. Riddarna kunde mycket väl bilda allianser och slåss mot varandra. Här kom kyrkan och det höviska uppförandet in i bilden. Kyrkan och kristendomen kom att utgöra det moraliska kitt som höll det medeltida samhället, inklusive riddarväsendet, samman.

Borgerud ägnar ett kapitel åt tornerspel, vilket torde vara något som de flesta förknippar med riddartiden. Till att börja med såg varken kyrkan eller furstarna med blida ögon på detta. Kyrkan hotade med att den som dödats under ett tornerspel inte skulle begravas i vigd jord. Synen på tornerspelen ändrades emellertid med tiden. Kyrkan började se spelen som en utmärkt rekryteringsbas för korstågen, medan furstarna gärna ville förgylla större fester med underhållning som gästerna uppskattade.

Något annat som många förknippar med riddare är de ståtliga borgarna. De utgjorde militära stödjepunkter, administrativa enheter och uppehållsplatser för hovet med dess eleganta sällskapsliv. Här glider framställningen in på ren militärhistoria.

Medeltidens krigföring gick ut på att belägra borgar och att ödelägga fiendens försörjningsmöjligheter. Fältslag var något som i görligaste mån undveks. Att träna en riddare tog hela hans uppväxt i anspråk, varför det inte var försvarbart att låta arméerna drabba samman i öppen terräng med stora förluster som följd. Den kanske originellaste formen av belägring var den diplomatiska. Båda sidor kom överens om ett datum då undsättning till borgen skulle anlända. Om inget hände kunde kommandanten överlämna borgen till belägraren utan prestigeförlust. Ansvaret låg på hans överordnade som lämnat honom i sticket. Därmed var konflikten löst och borgen kunde byta ägare utan blodspillan.

En vattendelare i riddartidens historia utgjordes av korstågen. Eftersom korsriddarna stod under kyrkans och inte furstens befäl, kan dessa ses som ett försök från kyrkans sida att flytta fram sina positioner på den världsliga maktens bekostnad. Till skillnad från tidigare stridigheter mellan kristna och människor av annan trosuppfattning var korstågen både initierade och sanktionerade av påven. Detta krävde en viss moralisk taktikanpassning från kyrkans sida. Tidigare hade den som dödat någon i strid varit tvungen att göra bot, men det ändrades så att döda icke-kristna utgjorde en botgöring i sig.

Korstågen måste initialt betraktas som en viss framgång för påvemakten då Jerusalem hamnade under påvens styre. Krigslyckan vände emellertid och korsriddarna slogs tillbaka. Detta fick påven att inrätta riddarordnarna. Borgerud

går närmare in på Tempelriddarorden, Johanniterorden och Tyska orden. Gemensamt för dem var att de förändrade riddaridealet. Det höviska och världsliga tonades ner till förmån för de kristna ideal som kom till uttryck i munkarnas klosterväsende, där kvinnor spelade en mindre roll.

Trots kyrkans omorganisation av riddarväsendet fortsatte motgångarna för korsfararna. Dessutom innebar penningekonomin återkomst och ökad handel att riddarnas ställning underminerades. När de världsliga härskarna fick ett bättre skatteunderlag kunde de avlöna egna soldater och bygga upp arméer utan riddare. Flamländska pikenerare och engelska långbågsskyttar började dominera slagfälten på det tunga kavalleriets bekostnad. När krutvapnen infördes under 1400-talet innebar det den definitiva dödsstöten för riddarna. Helt plötsligt kunde en ofrälse, förhållandevis otränad, fotsoldat slå ut en riddare vars utbildning och utrustning representerade en smärre förmögenhet jämfört med fotsoldatens enkla eldhandsvapen. Med bildandet av nationalstater hade de ädla männen i sina dyrbara rustningar slutligen gjort sitt.

Charlotte Borgerud redogör översiktligt för huvuddragen i det medeltida riddarväsendet och dess utveckling. Borgerud visar på regionala skillnader och olika utvecklingslinjer, vilket ger djup åt framställningen. Dessutom finns det gott om illustrativa exempel och intressanta utvecklingar utan att texten förlorar fokus. Framställningen är medryckande och lockar definitivt till vidare läsning.

Stefan Håkansson

ANNA-LENA LAURÉN

SAMMETS DIKTATUREN

Motstånd och medlöpare i dagens Ryssland

Norstedts 2021

Anna-Lena Laurén är finländare. Hon är känd och uppskattad i Sverige för sina reportage om Ryssland, tidigare i *Svenska Dagbladet* och sedan år 2016 i *Dagens Nyheter*. I Finland har hon hela tiden publicerat sig i *Hufvudstadsbladet*.

Hennes mörka ögonblicksbilder från livet i Putins rike möter olika reaktioner hos läsarna i Finland respektive i Sverige. Hon har påpekat att de i Finland som hör av sig kommenterar hennes mera skrämmande rapporter i en anda av ”tack för nya fakta om ett land som man vet är som det är och som man måste stå ut med”. De svenska läsarna däremot är bekymrade: ”Hur ska Sverige kunna hjälpa de stackars ryssarna att få ordning”?

Laurén skriver i genren den klassiska reseskildringen. Det ryska samhället framställs som främmande och konstigt. Referensramen är Sverige och Finland, välordnade stater. Men eftersom både landskap och bebyggelse på många ställen ser ut som i Finland eller Sverige – Helsingfors utformades som en pendang till den dåvarande ryska huvudstaden S:t Petersburg – blir upplevelsen egenartad. Ryssarna borde vara som finnar och svenskar. Men de betar sig mycket annorlunda. Författaren bekräftar med hjälp av nytt material, den tes som hon drev redan i sin första bok om Ryssland: *De är inte kloka de där ryssarna – ögonblicksbilder från Ryssland* (2008).

Anna-Lena Laurén har bott många år i Ryssland, först i Moskva och sedan år 2016 i S:t Petersburg. Hon har nära kontakt med det ryska samhället, inte bara tack vare sina reportageresor och intervjuer med människor på gatan, makt-havare och oliktankande, utan även som mor till en dotter i skolåldern. Detta

ger henne tillfälle till tålmodsprövande möten med rysk byråkrati. Läsaren får inblickar i vardagslivets vedermödor i den utbredda misstänksamhetens land.

Genom att belysa enskilda människoöden skildrar Laurén korruptionen och förtrycket i Ryssland. Hon påvisar hur Putins utrikespolitik skapar fiender i omvärlden, särskilt i de före detta sovjetrepublikerna. Hon menar att dagens ryska politik går ut på att skapa respekt i betydelsen fruktan, ”aldrig om att väcka positiva känslor, att få andra att gilla Ryssland frivilligt”. Hon tror inte att den ryska statsledningen har studerat begreppet *soft power*, som handlar om hur stater kan påverka andra stater utan militära hot och attacker, men genom att få andra att anamma deras populärkultur och livsstil.

Anna-Lena Laurén har sakligt sett rätt. De ryska makthavarna förstår inte innebörden i *begreppet* mjuk makt. Emellertid använder de *termen* ”mjuk makt”. De tolkar termen som ett annat ord för ”lögnpropaganda”. Det ryska utrikesministeriet har ett eget universitet för utbildning av diplomater. En forskare där, Tatjana Zonova, påstod i en artikel för utländsk publik år 2021 att västvärlden utsatte Ryssland för ”destruktiv och olaglig användning av mjuk makt” under VM-turneringen i fotboll 2018 i landet (”Russian soft power as a result of FIFA 2018”, i *Russia and the 2018 FIFA World Cup*, 2021). Syftet var att skapa politisk oro och manipulera den allmänna opinionen i Ryssland. Men, förkunnade Zonova, Ryssland svarade med att ta till *soft power* för att skapa en positiv bild av ett land med överlägsen kultur, utbildning, vetenskap och sport.

Tatjana Zonovas sätt att (miss-)förstå innebörden i begreppet mjuk makt är en belysande illustration av det andliga och intellektuella tillståndet i det ryska samhället under Putin. Anna-Lena Laurén gör klart att Ryssland inte kan utöva mjuk makt eftersom det står så illa till i landet att det inte går att få det att framstå som lockande.

Den finländska journalisten känner det ryska samhället nerifrån och inifrån. Hon sammanfattar sin bild av Ryssland i ett kapitel med titeln ”Populismens lockelse”:

I Ryssland är samhället atomiserat. Man lever i och för sin atom, som består av ens egen familje- och vänkrets. Någon gemensam identitet eller solidaritet existerar inte. För sin familj och sina vänner är man redo att göra allt, resten av samhället struntar man i. Den klassiska ryska trappuppgången är det bästa exemplet. Urinstinkande och skräpig kan den verka avskräckande på vem som helst, men bakom varje, med flera lås utrustade, dörr gömmer sig ett väl barrikaderat, ombonat hem.

Dagens Ryssland framträder i Anna-Lena Lauréns skildring som det eviga, oföränderliga Ryssland. Hon ledsagar oss i ett Sankt Petersburg som läsaren känner igen från Dostojevskijs roman *Brott och straff* och i provinsstäder som för tankarna till Tjechovs skådespel *Tre systrar*.

I ett kapitel med rubriken ”Litteraturens kraft” excellerar Anna-Lena Laurén med väl valda exempel från den ryska 1800-talslitteraturen som vägledare till förståelse av rysk mentalitet idag. Hon hänvisar till klassiska romaner som *Oblomov* av Gontjarov, *Bröderna Karamazov* av Dostojevskij och *Asja* av Turgenjev: ”Ob-lomovsytjina betyder att leva i apati och sysslolöshet”, ”karamazovsytjina betyder en extrem moralisk ansvarslöshet och gränslöshet”, ”en turgenjevskaja devusjka (Turgenjev-fröken) är en känslig, anspråkslös, sann och ren ung kvinna som aldrig har kommit i kontakt med världens tarvligheter.”

Allt detta stöter Laurén på under sitt arbete som utländsk journalist i Ryssland. Hon hävdar att man i Ryssland betraktar människor, inte som individer, utan som typer av det slag som skildras hos klassikerna. Hon upplever att ryska kvinnor framställer sig själva som svaga och hjälplösa trots att de både i yrkeslivet och familjelivet visar sin stora förmåga att lösa problem och få saker gjorda.

Anna Laurén betonar sitt främlingskap i Ryssland. Som utlänning och kvinna är hon ”evigt fast” i sin roll, som inte går att komma undan i ett land där makt-havarna utmärker sig i sin misogyni och misstänksamhet mot utlandet. Efter att ha konstaterat detta utbrister hon: ”Min faktiska identitet som finlandssvensk går inte att förklara i Ryssland, eftersom nationaliteten för ryssar ovillkorligen är kopplad till språket.”

Ann-Lena Laurén visar att färgen på den sammet som hon draperar Ryssland i är svart. Det centrala kapitlet i hennes bok har rubriken ”Tsaren ska gå”. Det inleds med ett reportage om demonstrationen på Bolotnajaplatsen i Moskva den 10 december 2010. Oppositionsledaren Boris Nemtsov fördömer i sitt tal till massorna fusket i parlamentsvalet strax innan. Laurén fryser i snövädret och vet att hon är med om ett historiskt ögonblick. Närmare hundratusen demonstrerar mot diktaturen. Regimen kan inte leverera. Levnadsstandarden sjunker, korruptionen sticker vanligt folk i ögonen – och oppositionsledarna Nemtsov och Aleksej Navalnyj har lärt sig att utnyttja sociala medier för att mobilisera proteströrelsen.

Protesterna blev resultatlösa, konstaterar Laurén. I februari 2015 sköts Nemtsov ned på en bro ett stenkast från Kreml. Efter att Lauréns bok gått i tryck döm-

des Navalnyj i februari 2021 till tre och ett halvt år i fångläger. Det var slutpunkten på den våg av protestdemonstrationer som hade sköljt över Ryssland sommaren 2020. Anna-Lena Laurén bevakade dem. Hon avslutar kapitlet med ett reportage från ryska Fjärran Östern. Den 11 juli 2020 demonstrerar fyrtio tusen i Chabarovsk mot att Putinregimen avsatt guvernören, som sökt stävja korruptionen, och ersatt honom med en Kremltrogen man. Demonstranterna protesterar inte bara mot guvernörsskiftet: ”Det är Putin som är problemet. Det är han som måste bort. /.../ De säger: Tsaren ska gå.”

Laurens främlingskap är sannerligen stort. Hon avslutar sin bok med att först redovisa sin frustration över livet i Ryssland: ”Att stå ut med andras åsikter är något man ständigt övas i när man är bosatt i Ryssland.” Därefter konstaterar hon: ”Allt handlar om att lära sig se den andra. En viktig övning, den mest väsentliga som aldrig tar slut.”

Uppenbarligen är Ryssland Anna-Lena Lauréns obesvarade kärlek. Hennes sakliga reportage kommer knappast att få någon läsare att älska Ryssland, men väl att förstå varför landet fungerar så illa. Hennes mycket läsvärda bok om det stora landet i öster har bara blivit mera aktuell under det år som hunnit gå sedan den publicerades.

Kristian Gerner

KRISTIAN GERNER

SOVJETUNIONENS SKENDÖD

En historia om det moderna Ryssland

Historiska Media 2021

På juldagen 1991 upplöstes Sovjetunionen. Ryssland, Ukraina och Belarus blev självständiga stater. Dessförinnan hade flera mindre republiker lämnat unionen. Efter drygt trettio år är det på sin plats att fundera över vad som hände sedan i framför allt Ryssland, då landet framstår som något av sovjetstatens arvtagare. Kristian Gerner har tagit sig an uppgiften. Han är en, såväl i Sverige som internationellt, ledande historiker när det gäller Ryssland och Sovjetunionen och har tidigare gett ut en mängd böcker om den store grannen i öster. Huvudtankarna i flera av dem refereras kortfattat i inledningen till Gerners senaste bok.

Framställningen bygger delvis på ryskt material, inklusive intervjuer och kontakter med personer inom den ryskspråkiga världen. Författaren är väl berest i landet och återger flera självupplevda händelser av historiskt intresse. Sammantaget ger detta en rejäl vetenskaplig tyngd åt Kristian Gerners nyutkomna bok *Sovjetunionens skendöd. En historia om det moderna Ryssland* (2021). Titeln anspelar på en dikt av Edith Södergran, *Landet som icke är*, samt en gammal rysk myt om en stad som gjordes osynlig för det mänskliga ögat, men fortsatte att existera i det fördolda som om inget hade hänt.

Sovjetunionen var förutom en geografisk enhet även ett framtidsprojekt. Då det blev uppenbart att systemet inte kunde motsvara de högt ställda förväntningarna kollapsade alltsammans. Sovjetunionen följdes av Jeltsins Ryssland där oligarkerna, korruptionen och det ekonomiska förfallet frodades under knappt ett decennium. Vladimir Putin tog över konkursboet och började knyta an till den sovjetiska historien. När han tog över makten år 2000 återuppstod *landet som icke är* i en ny skepnad.

Gerner betonar kontinuiteten i den rysk-sovjetiska historien som därför måste revideras för att passa de nya makthavarna. Författaren exemplifierar detta med revolutionen 1917. I de sovjetiska historieböckerna talades det om ”den stora socialistiska revolutionen” vilket Putin låtit omformulera till ”den stora ryska revolutionen”. Därmed framstår händelserna 1917 som en integrerad del i den rysk-sovjetiska historien snarare än ett trendbrott. Vidare öppnar det nya namnet upp för jämförelser med den franska revolutionen. Dessutom blir det möjligt att kritisera kamrat Lenin och hans anhängare.

Ett annat talande exempel är ”det stora fosterländska kriget”. I Putins tolkning var kampen mot Nazityskland inte främst av ideologisk karaktär utan kriget banade väg för en ny era. Sovjetunionen blev en supermakt som bringade lycka och välstånd till stora delar av Europa. Detta positiva budskap banar väg för en omfattande minneskultur som till exempel det eviga regementets parad på segerdagen. I takt med att veteranerna faller ifrån eller blir för svaga för att paradera, ersätts de med yngre människor som bär stora foton av de forna hjälptarna. Den enorma materiella förstörelsen och de gigantiska förlusterna i människoliv tonas ner. Andra världskriget var en katastrof för Östeuropas folk, men Putin vänder det till något positivt.

Kontinuiteten mellan Sovjetunionen och Ryssland illustreras bäst genom valet av nationalsymboler. Tsartidens vit-blå-rödrandiga fana vajar åter över Kreml och ätten Romanovs tvehövdade örn med alla tillhörande kejsrerliga attribut ingår i statsvapnet. Båda dessa gamla ryska symboler kombineras med sovjethymnen, nationalsången som den äldre generationen svenskar närmast förknippar med ishockey-VM.

Frågan är då hur Sovjetunionen lyckades övervintra under Jeltsins tid, då allt till synes förändrades. Gerners svar är säkerhetstjänsten. Felix Dzerzjinskij framstår som dess skapare, ledaren för Stalins NKVD, Lavrentij Beria, var dess upprätthållare medan KGB-chefen Jurij Andropov, med alltför stor öppenhet och anpassning till västerländska idéer, ter sig som förstöraren. Den förre KGB-officern Vladimir Putin förblev de gamla idealen trogen och kunde med hjälp av tidigare medarbetare återge organisationen sin tidigare nyckelposition i samhället.

Putin och säkerhetstjänsten framstår som bryggan mellan Sovjetunionen och dagens Ryssland. Mot denna bakgrund är den ryska annekteringen av Krim och inblandningen i Ukrainas inre angelägenheter fullt logisk. Ryssland är Sovjetunionens arvtagare och bör eftersträva ett återupprättande av de gamla gränserna.

Gerner tar även upp utvecklingen i Belarus. Landet var länge nära sammanflätat med Ryssland, men valde att gå sin egen väg efter Sovjetunionens fall. De sovjetiska maktbarnas agerande efter olyckan i det närbelägna Tjernobyl, och upptäckten av massgravar från Stalintiden, fick fortsatt samröre med Ryssland att framstå som mindre attraktivt. Idag är Belarus att betrakta som en integrerad del av Ryssland. En tullunion och ett nära militärt samarbete knyter dem tätt samman. De band som kapades genom Sovjetunionens kollaps har med andra ord återknutits, vilket ligger helt i linje med Putins tankar.

Mot slutet av boken tas även Baltstaterna upp. De spelade en viktig roll för Sovjetunionens upplösning, mycket till följd av sin historia. Varken Estland, Lettland eller Litauen hade frivilligt anslutit sig till Sovjetunionen och ansåg sig därför inte tvungna att kvarstå som medlemmar. Till och med ledande baltiska kommunister solidariserade sig främst med den egna republiken. De baltiska staterna hade ett eget förflutet och egna traditioner att falla tillbaka på när de återfått sitt nationella oberoende. Landet som icke är ter som en relevant metafor även för balterna, men deras tolkning är raka motsatsen till Putins. Må det fortsätta att icke vara!

Stefan Håkansson

CHRISTOPH ANDERSSON

SVENSKA SS-FRUAR
Med uppdrag att föda ariska barn*Norstedts 2021*

När författaren och journalisten Christoph Andersson bedrev arkivstudier på *National Archives* i Washington D.C. gjorde han av en ren slump ett sensationellt fynd. På mikrofilm fanns ett arkiv innehållande cirka 218 500 kvinnonamn, varav minst tjugo svenska. Det visade sig vara ett register över kvinnor som ansökt om tillstånd att få gifta sig med SS-män.

Originalarkivet påträffades av amerikanska soldater i Tyskland under andra världskrigets slutskede. Handlingarna skeppades över Atlanten och mikrofilmades av *National Archives*. Efter den tyska återföreningen återbördades arkivet till Tyskland där *Bundesarchiv* sekretessbelade handlingarna med hänvisning till den personliga integriteten. I USA är informationen däremot tillgänglig för allmänheten.

Christoph Anderssons började inventera vad som finns skrivet om vanliga kvinnors öden i Nazityskland. En av få böcker som publicerats i ämnet är Wendy Lowers *Hitler's Furies: German Women in the Nazi Killing Fields*. Den tyska utgåvan bär titeln *Hitlers Helferinnen*. Något gick förlorat i översättningen.

Lower har valt ut ett antal vanliga kvinnor och följt deras öden under nazitiden. Det handlar om sekreterare, sjuksköterskor och andra traditionella kvinnor, men också om fruar till olika nazifunktionärer. Anderssons bok har ett liknade upplägg. Läsaren får följa fyra svenska kvinnor som bara har en sak gemensam. Alla fyra hade ansökt om tillstånd att få gifta sig med SS-män.

Kvinnornas öden ger en god inblick i nazisternas tankevärld och den nazistiska byråkratins sätt att arbeta. Ytligt sett ter sig ansökningsprocessen ytterst

strikt, med höga krav på en ingående läkarundersökning och dokumentation av kvinnans härstamning flera generationer tillbaka i tiden. Vid en närmare granskning blir det uppenbart att flera av de frågor som ställdes till kvinnorna och deras läkare är väldigt oprecisa och lämnar stort tolkningsutrymme, som när läkaren anmodades bedöma kvinnans duglighet som hustru. Frågan kunde enkelt besvaras med god, tillfredsställande eller något annat enstaka ord.

Vidare fanns det stora möjligheter att undanhålla information. Sinnessjukdom i släkten var något som direkt diskvalificerade den sökande. Emellertid lyckades en av huvudpersonerna i boken, Sara, bli godkänd av SS och fick gifta sig med en högt uppsatt SS-officer, trots att hennes syster vårdades på ett mentalsjukhus i Lund. Författaren säger inte vilket, men förmodligen rörde det sig om Vipeholmsanstalten dit patienter med allvarliga psykiska störningar skickades från hela Sverige.

En annan intressant reflektion är hur SS förändrade sitt regelverk och sänkte förväntningarna då kriget gick allt sämre för Tyskland. I början av nazitiden var det ett oeftergivligt krav att de båda SS-makarna avsåg sig sin kristna tro och gifte sig enligt en av SS godkänd ceremoni. I kriget slutskede gick det däremot alldeles utmärkt att kvarstå som medlem i ett kristet samfund och genomföra vigselakten i kyrkan. Dessutom behövde SS-mannens tillkommande inte kunna ett enda ord tyska. Det var tillfyllest att vara av "arisk härkomst" för att bli upptagen i den tyska folkgemenskapens yttersta elit.

Godtycke och godtrogenhet går som en röd tråd genom hela boken. Det gäller inte bara den nazistiska byråkratin utan även de allierades avnazifieringsdomstolar och det svenska flyktingmottagandet. I slutskedet av kriget blev svenska Margareta gravid med sin tyske SS-man innan de hade ingått äktenskap. Handläggningen drog ut på tiden och när Nazitysklands sammanbrott blev uppenbart för Margareta tog hon flyget från Berlin till Bulltofta flygplats i Malmö. Där visade hon upp sitt svenska pass och släpptes utan några frågor in tillsammans med sin son. Enda gången myndigheterna visade något intresse för hennes bakgrund, var när hon något år efter hemkomsten ansökte om ett nytt pass. Länsstyrelsen i Malmö undrade vad hon gjort två år i Nazityskland. Svaret blev att hon rest dit på en språkkurs, förälskat sig i en stilig tysk man, blivit gravid och sedan återvänt till Sverige när han stupat i kriget. Länsstyrelsen ställde inga fler frågor. Därmed var Margaretas försök att bli SS-hustru en väl förborgad hemlighet även för hennes son, som inte fick reda på något om sin mors förflutna förrän på ålderns höst.

Bokens kanske intressantaste levnadsöde är historien om den ovan nämnda Sara. Som ung nyutbildad barnmorska reste hon till Tyskland där hon förälskade sig i SS-läkaren Hans Deuschl. *Oberführer* Deuschl var en av de få som fick tilltala *Reichsführer-SS* Heinrich Himmler, Deuschls före detta studiekamrat och vän, med du. Sara drog många fördelar av sin makes goda kontakter med Himmler. Han hjälpte henne bland annat att bli godkänd som SS-hustru. Himmler var också bröllopsvittne och finns med på bröllopsfotot som pryder bokens omslag.

Under flera år var Hans Deuschl rektor för en lantligt belägen läkarskola. Utbildningen syftade till att bibringa läkarna den nya regimens värderingar i frågor om eutanasi, tvångssterilisering och dylikt. Här levde Sara Deuschl tillsammans med sin man i ett par år under närmast idylliska förhållanden. Till sin stora besvikelse fick inte Hans Deuschl den sökta tjänsten som ansvarig läkare för de medicinska experimenten i koncentrationslägret Dachau. Hans karriär gick i stå och det slutade med att han utnämndes till borgmästare i Starnberg.

Efter kriget återvände Sara till Sverige med parets tre barn. Hon var då tysk medborgare varför hon klassificerades som flykting och skickades till en flyktingförläggning i skånska Bjärred. I de följande förhören återberättade hon sin historia i väl valda delar. Bekantskapen med Himmler och umgänget med toppnazister utelämnades liksom vad läkarskolan egentligen hade sysslat med. Sara återfick sitt svenska medborgarskap, återupptog sitt arbete som barnmorska och gifte om sig med en svensk läkare. Enligt en tjänstgöringslista från Linköpings lasarett var hon närvarande då bokens författare Christoph Andersson föddes 1956. Cirkeln är sluten.

Den som inte har något djupare historiskt intresse kan med fördel läsa Anderssons välskrivna bok som en roman med mycket vältecknade personporträtt. För den historieintresserade ger texten en djupare förståelse av vardagen i Nazityskland, sedd ur ett gräsrotsperspektiv.

Stefan Håkansson

JUDY BATALION

VÅRA DAGARS LJUS

Den oberättade historien om de judiska motståndskvinnorna som stred mot nazismen

Natur & Kultur 2021

Judy Batalions bok *Våra dagars ljus* är en bok med ett tydligt uppdrag. Batalion vill synliggöra och beskriva de judiska motståndskvinnornas historia, en historia som inte har fått ta plats tidigare. Boken är tillägnad författarens mor och döttrar med en rad på jiddisch som uppmanar generationerna att förbli starka och modiga. Vidare är boken skriven ”för att hedra alla judiska kvinnor i Polen som kämpade mot nazisternas regim.”

Genom sin egen släkthistoria och judiska identitet har Batalion en nära anknytning till förintelsens historia. Hennes mormors berättelse har väckt frågor hos författaren om överlevnad, flykt och motstånd. I antologin *Freuen in di Ghetos* (New York 1946) fann Batalion en viktig utgångspunkt för arbetet med *Våra dagars ljus* (2021). I boken som författaren hittade på British Library, mötte hon flera bortglömda berättelser om starka judiska kvinnor som stred mot nazismen i bland annat ungdomsrörelsen *Dror* (Frihet) och *Hashomer Hatzair* (Unga gardet).

När Batalion skriver om de kvinnliga motståndskämparna använder hon sig av benämningen ”Gettoflickorna”. Namnet har hon hämtat från Emanuel Ringelblums dagboksanteckningar: ”Hjältemodiga flickor ... Djärvt reser de fram och tillbaka genom Polens städer och samhällen ... De svävar i livsfara varje dag.” Några av gettoflickorna i *Våra dagars ljus* är fortfarande tonåringar när de engagerar sig i motståndsrörelsen.

Den mest framträdande personen i boken är Renia Kukielaka som var kurir för den sekulära arbetarsionistiska rörelsen Frihet i Będzin. Det var hennes

storasyster Sarah som introducerade henne för rörelsen. Reina föddes 1916, hon talade flytande polska och hade gått i polsk skola. Detta hjälpte henne och många andra motståndskämpar att smälta in när de utförde farliga kuriruppdrag i det ockuperade Polen. De kvinnliga kurirerna spelade en viktig roll under många av de uppror som genomfördes i läger och getton under 1940-talet, såsom upproren i Warszawa, i Vilna och i Auschwitz. Det är färgstarka och hjältemodiga kvinnor som Batalion presenterar i sin dokumentärroman.

Batalions författarröst är ständigt närvarande och hon tar sig friheten att gestalta huvudpersonernas liv och öde med skönlitterära verktyg. Vi får veta vad de kvinnliga motståndskämparna tänkte, kände och sa i specifika situationer: «Reinas hjärta stannade till en stund och började sedan bulta.»; »Ilza var röd i ansiktet. Reina såg i hennes ögon att hon tänkte: 'Vi har fallit i händerna på våra bödlar'»; «De visste alla att enda utvägen från detta kvävande liv gick via Slovakien ...». Källhänvisningarna i slutet av boken är gedigna. Men genom det dramatiska berättandet tas fokus från historiens viktiga kärna.

Våra dagars ljus är allt som allt 557 sidor. Vi får en detaljerad inblick i de judiska motståndskvinnornas liv, riskerna de tog, motiven till deras kamp och tillvaron de tvingades utstå, som blev värre för var dag som nazisternas ockupation av Polen fortgick. I utkanten av den centrala berättelsen finns polackernas roll som hjälpare. Författaren återkommer till detta i sin anmärkning till boken då hon kort kommenterar sin identitet som judinna på besök i Polen idag: »Å ena sidan kände jag mig kusligt hemma [i Polen]. Å andra sidan hade regeringen just stiftat en lag som gör det straffbart att anklaga Polen för några brott som begicks under förintelsen ...»

Trots att boken fokuserar på kvinnor, och har en uttalad ambition att skriva in kvinnorna i historien, finns här bara en kort diskussion kring varför dessa kvinnors berättelser inte har fått plats i ett övergripande narrativ om förintelsen och judiskt motstånd. Batalion skriver i förbifarten om det sexuella våld som nazisterna utsatte judiska kvinnor för, övergrepp som kvinnor utsattes för av partisanerna och av män som hjälpte judar att gömma sig. För det mesta skrivs dock berättelsen utan någon problematisering kring vad det innebar för motståndskvinnorna att verka som kvinnor. Kvinnorna i Batalions bok framstår som ledande gestalter inom motståndsrörelsen, men i några bisatser framgår det att det var svårt för kvinnor att ta plats inom den judiska motståndsrörelsen och att framskjutna och viktiga positioner var reserverade för män.

Den här recensionen skrevs för flera månader sedan, men skildringarna av de modiga kvinnornas insatser under kriget har dröjt sig kvar, inte minst delar av de sista kapitlen där vi får ta del av berättelser om hur livet kom att te sig för de kvinnor som överlevde kriget. Många av dem lever fortfarande när boken skrivs, andra har dött i hög ålder, över nittio år gamla. Reina Kukielaka beskrivs livet ut som social, positiv och ”en kraft att räkna med”. En annan välkänd motståndskämpe, Vladka Meed, engagerade sig för de överlevande och förintelsens offer genom att starta organisationer, resa minnesmärken och på annat sätt bidra till att vidmakthålla minnet av de som dog under nazisternas folkmord. Zivia Lubetkin vittnade mot Adolf Eichmann 1961 och engagerade sig politiskt i Israel. Men de överlevande fick också kämpa med tystade livshistorier och starka skuldkänslor över att var här när vänner och familj inte var det. För Chajka Klinger blev livet en alltför stor utmaning och 1958 tog hon sitt liv.

Batalions berättelse om de starka motståndskvinnorna är viktig och läsvärd, men formen hon har valt – dokumentärromanen – är problematisk.

Lo Söllgård

LENNART WESTBERG

WAFFEN-SS Hitlers politiska soldater

Historiska Media 2021

2020 började Historiska Media ge ut sin utmärkta bokserie *Krigens historia*. Det senaste bidraget i serien utgörs av Lennart Westbergs bok *Waffen-SS. Hitler politiska soldater*. Westbergs specialområde är andra världskriget med tyngdpunkt på Waffen-SS. Hans sakkunskap framkommer tydligt i texten. Boken innehåller renodlad slagfältshistoria kompletterad med flera intressanta ögonvittnesskildringar. Dessutom sätts organisationen in i ett politiskt sammanhang. Framställningen bygger delvis på ny forskning. Westberg refererar till brev från flera före detta medlemmar i Waffen-SS, som han haft kontakt med sedan 1970-talet. Detta vittnar om både engagemang och ett gediget intresse för ämnet, vilket ökar bokens trovärdighet.

Westberg ställer frågan om i vilken utsträckning Waffen-SS var en elit. Svaret beror naturligtvis på hur begreppet definieras. I politiskt hänseende utgjorde organisationen definitivt en elit. Medlemmarna uppfattade sig som Nazitysklands politiska spjutspets. Detta tillsammans med en stark kåranda och en känsla av att vara speciellt utvalda gav organisationen karaktären av regimens pretoriangarde.

Författaren diskuterar i vilken utsträckning Waffen-SS utgjorde en militär elit. Något entydigt svar finns inte, utan det beror på vilka förband som granskas och vid vilken tidpunkt. I krigets inledningsskede utgjorde Waffen-SS definitivt ingen elitstyrka, utan framstod som klart underlägsen Wehrmacht, den reguljära tyska armén. Under invasionerna av Polen och Västeuropa visade sig SS-officerarna vara klart sämre än kollegorna i Wehrmacht vad gällde taktiskt

kunnande. Dessutom klarade SS-förbanden inte ett mer avancerat uppträdande på slagfältet, utan tog ofta onödiga risker med höga förlustsiffror som följd. Även under den inledande fasen av kriget på östfronten gjorde Waffen-SS ett föga imponerande intryck. Stridsvagnar saknades exempelvis helt.

Vändpunkten kom omkring 1943 och illustreras tydligt av 3. SS-Panzerdivision Totenkopf. Divisionen bestod ursprungligen av koncentrationslägervakter vars sadism vida överträffade deras soldatkunnande. Detta förändrades i takt med att SS officersskolor, Junkerskolorna, började utexaminera kompetenta officerare. Under slaget vid Kursk i juli 1943 ställdes Totenkopf mot två sovjetiska gardeskårer. Trots att divisionen var underlägsen i fråga om både infanteri och pansar vek den inte en tum under tre dagars hårda strider. Detta vittnar om att förbandet hade utvecklats, från att ha varit tämligen amatörmässigt, till att bli ett första klassens pansarförband. Under striderna vid Kursk förfogade divisionen över ett stridsvagnsregemente och ett kompani utrustat med den helt nya slagkraftiga Tigerstridsvagnen.

Långt ifrån alla SS-divisioner kunde visa upp en motsvarande förvandling. Generellt sett var de elva första högklassiga förband under krigets andra hälft. Resten av de sammanlagt 38 SS-divisionerna utgjorde däremot en brokig skara. Kraftigt förenklat kan sägas att ju högre nummer som divisionen hade, desto lägre var dess stridsvärde. Det fanns emellertid undantag. 7. SS-Freiwilligen-Gebirgsdivision Prinz Eugen utgör ett talande exempel. Divisionen sattes upp för partisanbekämpning på Balkan och utrustades med erövrat materiel, främst franska stridsvagnar och tjeckoslovakiska kulprutor. Trots sitt låga nummer förblev divisionen ett lågstatusförband under hela kriget.

Författaren ägnar vidare förhållandevis stort utrymme åt Waffen-SS högste chef, Reichsführer-SS Heinrich Himmler. Denne framställs som något av ett organisatoriskt geni med grumliga rasmässiga idéer och verklighetsfrämmande drömmar om ett medeltida riddarideal. Himmlers rastänkande genomsyrade hela hans föreställningsvärld. Tyskland enades av Preussen, som sedan sakta ty-nade bort efter att ha satt sin prägel på landet. Enligt Westberg hade Himmler liknande planer för Nazityskland. De germanska länderna skulle enas under tysk ledning varefter en germansk stat dominerad av SS skulle växa fram på rasmässig grund. Detta resonemang avspeglades i Waffen-SS.

Rekryteringen av nya soldater skedde genom att folktyskar och unga män från de ockuperade germanska staterna värvades. De var inte tyska medbor-

gare men passade enligt Himmlers synsätt väl in i bilden av en germansk rasgemenskap. Skandinaver var synnerligen välkomna och placerades främst i 11. Freiwilligen-Panzer Grenadierdivision Nordland. Tanken var att divisionen skulle utgöra en tysk motsvarighet till främlingslegionen men med rasmässiga begränsningar. Detta förverkligades aldrig då nittio procent av personalen var tysk. Liknande tankar låg bakom bildandet av den 3. Germaniska SS- pansarkåren där divisionerna Wiking, Nordland och Nederland ingick.

I tysk historieskrivning omhuldades länge tesen om det moraliskt oantastliga Wehrmacht som kämpade tappert och ärligt i den preussiska militärtraditionens anda. Krigsförbrytelser förekom, men de genomfördes uteslutande av SS. Westberg delar inte detta synsätt. 10. SS-Panzerdivision Frundsberg var aldrig misstänkt för någon form av krigsförbrytelser medan 17. SS-Panzer Grenadierdivision Götz von Berlichingen hade en del på sitt samvete. Författaren ansluter sig till den grupp historiker som menar att frågan om nazianstrykning och övergrepp var en generationsfråga snarare än en fråga om olika uniformer. Yngre officerare som skolats i den nazistiska ideologin tenderade att ha mindre respekt för krigets lagar än sina äldre kollegor som fått sina officersfullmakter i Weimarrepubliken eller av Kaiser Wilhelm.

Kopplingen mellan ren slagfältshistoria och den nazistiska miljö inom vilken Waffen-SS verkade är intressant. Den vederlägger tesen om att Himmlers soldater enbart utgjorde ett militärt förband. I ett större politiskt perspektiv framstår Waffen-SS, enligt Westberg, som det framtida germanska imperiets väpnade styrka vars soldater skulle rekryteras genom allmän värnplikt i de länder som ingick i imperiet.

Böckerna i serien *Krigens historia* är omfångsmässigt begränsade till cirka 200 sidor, vilket gör att författarna måste prioritera. Westberg har valt att behandla de inledande avsnitten om Waffen-SS tillkomst och tidiga historia ytterst kortfattat. Skillnaden mellan SA, SS, SS-Verfügungstruppe och SS-Totenkopfverbände framkommer visserligen, men för den som saknar inblick i nazistatens anatomi ter det sig förmodligen inte helt enkelt. Det övergripande intrycket är emellertid mycket positivt, vilket även gäller bokserien i stort. Den militärhistoriskt intresserade läsaren har förhoppningsvis många fler välskrivna band att se fram emot.

Stefan Håkansson

ARTUR SZULC

WARZAWAUPPRORET 1944

Historiska Media 2021

Den 26 september 1939, två dagar före Warszawas kapitulation, landade ett flygplan inne i den av tyskarna omringade staden. Det medförde en order från Polens överbefälhavare till Warszawas kommandant om att en underjordisk organisation för väpnad kamp mot inkräktarna skulle upprättas. Av praktiska skäl skapades två separata organisationer, en för den tyskockuperade delen och en för den sovjetiskockuperade delen av landet. I februari 1942, det vill säga efter att tyskarna tagit kontroll över hela Polen, kom en ny order från exilregeringen i London. Den innebar att *Armija Krajowa*, Hemmaarmén, skulle sättas upp. Detta var en paraplyorganisation för den samlade motståndsrörelsen i Polen inklusive scouternas organisation De grå leden. Den enda grupp som stod utanför var kommunisterna. Därmed hade de organisatoriska förutsättningarna för Warszawaupproret skapats. Vad som sedan hände presenteras på ett fördömligt sätt i Artur Szulcs senaste bok *Warszawaupproret 1944* (2021).

Szulcs är väl förtrogen med sitt ämne. Han har tidigare skrivit ett flertal utmärkta böcker om Polen, med inriktning på landets öden under andra världskriget. I detta sammanhang är det kanske mest relevant att nämna *Med förtvivlans mod. Kampen för Polen 1939–45*, som gavs ut 2008 i samarbete med Mathias Forsberg, och *Judarna har vapen. Upproret i Warszawa 1943*, publicerad 2013. Szulcs böcker får ytterligare tyngd av att han behärskar polska och baserar sitt skrivande på material från såväl polska arkiv som intervjuer med ögonvittnen. Författarens avsikt är att ge en översiktlig bild av Warszawaupproret med fokus på den första månaden. Vad innebar det att vara polsk soldat respektive civilist i Warszawa sensommaren och hösten 1944?

Perspektivet är således huvudsakligen det polska, men läsaren ges även en

viss inblick i hur tyskarna tänkte. Ambitionen är inte att täcka alla aspekter av upproret. Denna formulering ter sig emellertid väl blygsam då boken tar upp i princip allt väsentligt som hände under de 63 dramatiska dagar som upproret pågick. Framställningen växlar smidigt mellan de politiska intrigerna på stormaktsnivå, samspelet mellan den polska exilregeringen i London och Hemmaarmén samt enskilda individers upplevelser.

Militärt riktade sig upproret mot tyskarna, men politiskt vände det sig mot Sovjetunionen och de polska kommunister som gick sovjetregimens ärenden. En avgörande fråga gällde tidpunkten för upprorets igångsättande. Startade det för tidigt var risken för nederlag överhängande, men om det kom i gång för sent kunde de tyska ockupanterna mycket väl vara ersatta av Stalins hantlangare. Det gällde att etablera polsk militär närvaro på de territorier som tyskarna lämnat innan Röda armén anlände. Då kunde polackerna hälsa de sovjetiska soldaterna välkomna som herrar i sitt eget hus. De skulle således inte ha Sovjet att tacka för sin befrielse.

Sprickan mellan Stalin å ena sidan samt västmakterna och den polska exilregeringen å andra sidan framkommer tydligt i boken. Stalin hade inga höga tankar om ”emigrantregeringen” i London och dess ”förbrytarförband” i Warszawa, utan såg gärna att tyskarna krossade det polska motståndet. Först när opinionen för Polens sak vuxit sig stark i väst blev Stalin tvungen att agera och hjälpa polackerna. Det handlade dock om meningslöst bistånd. Vapen fälldes i behållare som saknade fallskärm vilket gjorde att innehållet krossades och blev obrukbart när behållarna slog i marken. Dessutom gick Röda armén in i Praga, stadsdelen som ligger öster om floden Weichsel. Även detta hade symbolisk snarare än praktisk betydelse då de avgörande striderna utkämpades väster om floden.

Artur Szulc konstaterar vidare att upproret i princip misslyckades redan första dagen. Hemmaarmén lyckades visserligen ta kontroll över stora delar av den polska huvudstaden, men tyskarna höll alla strategiskt viktiga ställningar inklusive broarna över Weichsel. Polackernas tillkortakommanden förklaras till stor del av brist på vapen, ammunition och tung materiel. Endast varannan soldat förfogade över ett personligt vapen, vilket självfallet reducerade Hemmaarméns stridsvärde. Dessa problem och befolkningens höga kampmoral under upprorets inledningsskede framgår tydligt i boken.

Författaren presenterar vidare det strategiska läget på ett föredömligt sätt. Tyskarna satte in sina styrkor i västra Warszawa och beordrade dem att framrycka österut, längs de stora genomfartslederna i riktning mot Brühlpalatset

där den tyska kommandanturen höll stånd. De tyska trupperna var till stor del SS-förband av absolut lägsta kvalitet. Hit hörde RONA-enheter bestående av ryska krigsfångar och Oskar Dirlewangers ökända styrka, rekryterad bland kriminella i tyska fångelser. Dessa soldater gjorde sig skyldiga till andra världskrigets kanske största massaker, Wolamassakern, som utspelade sig i stadsdelarna Wola och Ochota. Szulc nämner siffran 45 000 döda, men exakt hur många som mördades lär vi aldrig få veta.

En talande bild i boken visar hur författarens mor hukande tar sig fram inne i en modell av Warszawas kloaker från upprorets dagar. Bilden är tagen inne i *the Warsaw Rising Museum*, som för övrigt ger en mycket bra bild av händelserna 1944. Den som väljer att ge sig in i museets välstädade modellkloak får själv försöka föreställa sig mörkret, det kalla avloppsvattnet, stanken, råttorna och den ständiga rädslan för att nazisterna skulle kasta ner handgranater eller spruta in gas i kloaksystemet. Utöver museet finns det en mängd andra intressanta historiska platser i Warszawa med anknytning till upproret. Inget slår historia på plats, men det förutsätter att besökaren är väl inläst och förstår det han eller hon ser. Med Szulcs mycket intressanta och välskrivna bok i ryggen lär det inte vara något problem.

Stefan Håkansson

BO LARSSON (ED.)

AT HOME OR ABROAD?
Chişinău, Černivci, L'viv and Wrocław
– living with historical changes to borders
and national identities

Universus Academic Press 2020

Bo Larssons och hans projektdeltagares bok om stadsplanering, arkitektur, nationalism och socialism i Centraleuropa under hundra år är ”materiell” historieskrivning av bästa slag. De två ismerna har lämnat bestående spår i stadslandskap och arkitektur. Bo Larsson och hans många medarbetare från regionen lyckas blåsa liv i materien. Spåren av det förflutna träder fram som levande historia. Och det är inte bara materiell historia.

Projektet hör också hemma i den på senare tid mycket populära forskningsgenren minnesstudier. Det har undersökt hur enskilda människor inom olika samhällsskikt uppfattar och tolkar historien. Intervjuer är en del av detta mångvetenskapliga projekt. Det är en syntes av forskningsresultat i ämnena historia, etnografi, sociologi, statsvetenskap och lingvistik. De vägledande forskningsfrågorna är: Vad vet dagens invånare i de granskade städerna om historien och om vilka människor som tidigare levt där? Hur hanteras minnesmärkena från det förflutna i nutida planering och arkitektur, på muséer och inom turistnäringen? Hur återspeglas 1930-talets nationalism i dagens bebyggelse och människors attityder? Vad i historien har trängts bort i historiemnespolitiken?

Centraleuropa är ”den blodiga jorden”, som den amerikanske historikern Timothy Snyder mycket träffande har karakteriserat regionen (*Den blodiga jorden: Europa mellan Hitler och Stalin*, 2011). Den var slagfält under de två världskrigen. Miljontals människor mördades där under Hitlers och Stalins ter-

rorregimer. Katastroferna följdes av sovjetiseringen av området med fortsatta lidanden för befolkningen och förstörelse av historiska byggnader och minnesmärken. Under efterkrigstiden förändrades stadslandskapet först i tecknet av den så kallade Stalinempiren och därefter i en arkitektur som var en motsvarighet till det svenska miljonprogrammet.

De fyra städernas betecknas med de termer som de har på det nuvarande statsspråket i respektive land. På svenska har städerna tidigare varit kända i ryska (transkriberade) och tyska stavningar som respektive Kisjinjov, Czernowitz, Lvov och Breslau. De aktuella namnen markerar att städerna ligger i respektive Moldavien, Ukraina och Polen. Bokens titel ”hemma eller borta” förklaras i underrubriken. Dessa städer tvingades under 1900-talet upprepa gånger byta statlig tillhörighet. Två folkgrupper som hade spelat en framträdande roll inom ekonomi, kultur och politik försvann från området under andra världskriget och omedelbart efter: judar och tyskar. De försvann också till stor del ur minneskulturen. Den har varit ”sektiv”.

Boken är en redovisning av resultatet av det internationella forskningsprojektet med namnet ”Minnet av försvunna befolkningsgrupper i nutidens öst- och centraleuropeiska stadsmiljöer. Minneshantering och stadsplanering i Chişinău, Černivci, Lviv och Wrocław”.

Redan som student på 1960-talet tog sig Bo Larsson, huvudförfattare och docent i arkitektur i Lund, genom Järnridån och reste i Polen, Ukraina, Ungern och Rumänien. Projektledaren hade således ett personligt engagemang i regionens liv och öde långt innan han lanserade sitt ambitiösa forskningsprojekt. Tretton av de övriga forskarna i projektet kommer från det geografiska området och en från Frankfurt am Main.

At Home or Abroad? är inte en antologi, även om delförfattarna står för de väl inarbetade specialstudierna. Det är fråga om ett mycket tydligt strukturerat och väl sammanhållet verk. Bo Larsson har skrivit 100 sidor om den historiska bakgrunden för de fyra städerna och ytterligare 200 sidor om livet i dem under mellankrigstiden. Han har också skrivit tre fallstudier om stadsplaneringen och arkitekturminnesvården i respektive Lviv och Wrocław och om inställningen till historia och nutid hos intellektuella i Chişinău. De övriga projektdeltagarna bidrar med fallstudier på omkring tio sidor vardera. De övriga författarnas bidrag är självständiga undersökningar, men Bo Larsson har angett tonen.

Verket formar sig till en spännande, detaljrik och samtidigt kritisk studie av

hundra års stadshistoria i ett område som i vår föreställningsvärld har tre olika berättelser: en sakhistorisk, en romantisk och en ironisk. Den sakhistoriska är en berättelse om städernas liv på den blodiga jordens slagfält, valplatsen för folk mord och folkfördrivningar. Den romantiska berättelsen handlar om det mytologiserade Centraleuropa, det som den tjeckiske författaren Milan Kundera hyllade i essän ”Centraleuropas tragedi” från 1984. Hans tes var att den västliga civilisationens värden trots det sovjetiska herraväldet hade bevarats bättre i Centraleuropa än i det amerikaniserade Västeuropa. Den ironiska, eller cyniska, berättelsen har en värtalig företrädare i den bulgariske samhällsvetaren Ivan Kratsev. Hans tes är att Centraleuropa inte skiljde sig fördelaktigt från Västeuropa under flyktingkrisen 2015 (*Efter Europa*. 2018).

At Home or Abroad är en motpol till Snyders nattsvarta skildring av regionen. Boken är inte heller vare sig romantisk eller cynisk i framställningen av historia och nutid. Bo Larsson och hans medarbetare visar hur Centraleuropa trots allt har överlevt som en historisk region och idag bevarar spår från historien i form av ett levande förflutet.

Bo Larssons historiska bakgrundsteckningar ger en klar bild av hur städerna har formats genom att under historiens lopp ha ingått i olika stater och hur detta manifesteras i städernas byggda miljö. De har präglats av 1800-talets imperiestater och 1900-talets nationalistiska projekt.

De olika studierna i Bo Larssons bok visar att det är möjligt att virtuellt rekonstruera det finaste av centraleuropeisk kultur, arkitekturen. Han gör detta i ett av de övergripande kapitlen med hjälp av historiska och nutida foton av byggnader, gator och torg och återgivandet av detaljerade stadskartor. Hela verkets inriktning på det vardagliga, på levnadsmiljöer snarare än på det monumentala, uttrycks väl i kapitelrubriken ”The Everyday Urban Environment Before World War II”.

At Home or Abroad är en encyklopedi. Den läsare av denna kalejdoskopiska forskningsrapport som själv inte stammar från regionen, och som inte har den i blodet, bör som förståelseram mobilisera sina kunskaper om Österrike-Ungerns, Polens och Tysklands historia och sina minnesbilder av vistelser i Habsburgs kejsardömet metropoler Kraków, Wien, Budapest och Prag. Dessa välkända städer hade motsvarigheter i mindre skala i de flernationella städerna Breslau, Czernowitz, Kischinjew och Lemberg.

Kristian Gerner

MAGNUS BERGMAN

ATT HÖRA DET FÖRFLUTNA TILL Adlig minneskultur och kollektiv identitet efter ståndssamhällets upplösning, 1869–1976

Malmö universitet 2021

I ett Ridarhus omgivet av stora folkmassor beslutade adeln den 7 december år 1865 efter långdragen debatt att bifalla förslaget till en ny riksdagsordning. De tre andra stånden röstade också för förändring. Den tidigare ståndsriksdagen upphörde och i stället uppstod den tvåkammarriksdag som fortlevde ända fram till 1971. Adeln som en politisk korporation hade därmed upphört att existera. Redan tidigare hade de ekonomiska privilegierna i stort sett upphört att gälla.

Men vad innebar detta för adeln och dess roll i samhället? Vi vet att adeln långt fram i tiden var väl företrädd i exempelvis militära kretsar och inom utrikesförvaltningen. Än idag finner vi adliga namn bland Sveriges ledande ekonomiska och politiska kretsar. Det tycks alltså fortfarande kunna vara en fördel att tillhöra en adlig släkt.

Internationell forskning har lyft fram att adeln, trots alla förändringar i det moderna samhället, länge lyckades bevara sin ställning, och i viss mån fortfarande gör det. Detta har bland annat hävdats av den brittiske forskaren David Cannadine. Långt fram i tiden finner vi adel i ledande positioner, trots att många av de gamla privilegierna inte längre finns kvar.

Historikern Magnus Bergman vid Malmö universitet har framlagt en avhandling, *Att höra det förflutna till* (2021), som studerar hur den svenska adeln har sett på sig själv och hur den har försökt minnas det förflutna. Studien sträcker sig från ståndsriksdagens avskaffande fram till Ridarhusets trehundra-femtioårsjubileum år 1976. Det är en fördel att avhandlingen behandlar en så pass lång period.

På så sätt får vi en bild av kontinuitet och förändring över i stort sett hela perioden efter det att adeln hade förlorat sin tidigare starka politiska ställning.

Ett centralt begrepp i avhandlingen är ”minneskultur”, vilket förenklat kan beskrivas som de symboler och den verksamhet som en grupp, i detta fall den svenska adeln, använder för att skapa och förhålla sig till det man uppfattar vara gruppens gemensamma förflutna. En sådan minneskultur har materiella, sociala och mentala dimensioner. Materiellt knyter man an till skrifter, statyer och annat material som berör gruppen, medan den sociala dimensionen mer handlar om vilka individer och institutioner som förmedlar minnet inom gruppen. Den mentala dimensionen slutligen, som är författarens huvudintresse, är vilka värderingar och normer som finns och förmedlas inom gruppen. Syftet med *Att höra det förflutna till* är därför att ”undersöka hur den svenska adelns kollektiva identitet upprätthölls och förändrades”.

Huvudsakligen koncentrerar författaren sig på det som ägde rum på och runt Riddarhuset. Själva den empiriska undersökningen delas upp i tre delstudier. I den första studeras några minnesmanifestationer som genomfördes under perioden. Här möter vi invigningen av statyn över Axel Oxenstierna år 1890, Stenbockfesten 1910, utgivningen av boken *Sveriges riddarhus* år 1926 och jubileumsnumret av adelns tidning *Arte et Marte* år 1976. Bergman menar sig se att han i början av perioden kan iakta det som författaren kallar ett likhetsideal, där adeln menade sig fortsätta på den väg som föregångarna hade tagit. Efterhand övergick detta i ett bevarandeideal, där man mer betonade skyldigheten att bevara och förvalta det som förfäderna en gång hade utfört och skapat.

I den andra delstudien studeras hur mening kommunicerades genom kollektiva handlingar på Riddarhuset. Genom ord och ceremonier förmedlades en bild av adeln och dess plats i samhället. Här studeras dels olika tal som hölls på Riddarhuset, dels skyddet av adliga släktnamn och ett av de fåtaliga privilegier som adeln fortfarande hade, nämligen *forum privilegiatum*, rätten att dömas inför sina likar i hovrätten som första instans. År 1915 accepterade man att avstå från företrädet vid domstolarna, men försvaret av de adliga släktnamnen fortsatte. Ceremonierna och talen var till att börja med inriktade på att visa att adeln fortfarande spelade en roll i samhället, men mot mitten av 1900-talet handlade det snarare om att påvisa adelns historiska roll och att bevara dess ceremonier och institutioner åt eftervärlden.

I det tredje empiriska kapitlet studeras några ”fixpunkter” (Bergmans ord-

val) i den adliga minneskulturen. En sådan är oron för att antalet ätter på Rid-darhuset blev allt mindre och att ätter dog ut. Eftersom det inte längre (efter Sven Hedins adlande 1902) fylldes på med nya ätter, minskade antalet ätter efterhand. Vid förra sekelskiftet var det vanligt att man trodde att adeln degenerats och höll på att dö ut. Detta är för övrigt en helt imaginär föreställning grundat i att ätterna enbart räknades på manssidan. Även om föreställningen delvis var felaktig minskade antalet ätter på Riddarhuset gradvis. Detta är en viktig bakgrund, menar författaren, till det nya bevarandeidealet. I takt med att antalet ätter minskade blev det allt viktigare att bevara gamla adliga traditioner och institutioner.

Begreppen *likhetsideal* och *bevarandeideal* är välfunna, men kommer in relativt sent i avhandlingen. Efterhand blir de till de viktigaste begreppen för att förstå adelns minneskultur. Jag skulle mycket väl kunna tänka mig att de introducerats redan från början och då blivit mer framåtdrivande för avhandlingen.

Att höra det förflutna till är, för att vara en doktorsavhandling, lättläst och lyfter fram många intressanta resultat. Valet att låta Riddarhuset vara i centrum för undersökningen är lätt att motivera, men får samtidigt vissa konsekvenser. Det visar sig att vid de flesta adelsmötena var endast en minoritet av ätterna närvarande. Man kan därför fråga sig i vilken mån även de frånvarande ätterna på samma sätt var måna om att upprätthålla adelns roll eller dess historia. Ätterna som var knutna till Stockholm bör vara överrepresenterade. Vi vet också att i många adliga släkter har medlemmarna haft arbeten och liv som mer påminner om resten av befolkningen i samhället. De har knappast på samma sätt haft resurser eller intresse av att upprätthålla adelns ställning i samhället. De mer symboliska aspekterna av adeln ute i samhället berörs inte heller. Vilken roll har exempelvis de nätverk, bestående av adliga och högre borgerliga släkter, som vidmakthålls genom tiderna, inte minst genom skolor som Lundsberg och Sigtunas humanistiska läroverk, spelat?

Resultaten är intressanta och i stort sett trovärdiga, även om jag tycker att det fortfarande är öppet i vilken mån avhandlingen handlar om hela adeln eller en utvald grupp av denna. Men Bergman kan knappast klandras för att det dyker upp många frågor hos läsaren vilka fortfarande väntar på djupare undersökning. Det skall i stället ses som ett beröm att han har skrivit en avhandling som är intressant och spännande. Däremot hade jag gärna sett kvinnornas roll lyftas fram.

Genusperspektivet är frånvarande i avhandlingen. Om detta hade proble-

matiserats tror jag att vi hade fått en djupare bild av hur adeln bevarade sin ställning. För även om en adelsätt levde vidare på manslinjen, så är jag övertygad om att kvinnorna också spelade en stor roll, inte minst i herrgårdskulturen, där många biografiska skildringar lyfter fram kvinnornas stora betydelse. Att vi inte ser kvinnorna i den utsträckning som de förtjänar får därför ses som en konsekvens av valet av en manlig miljö som Riddarhuset.

Sammantaget tycker jag att det har varit spännande att läsa avhandlingen. Jag kan rekommendera boken till den som vill veta mer om en samhällsgrupp som haft mycket stor betydelse i det förflutna, men som inte heller är utan inflytande i nutiden.

Jan Samuelson

JERKER BLOMQVIST

DET GYLLENE ATHEN

Sex texter om grekisk kulturhistoria

Athos & Norma bokförlag 2020

”Det gyllene Athen”. De flesta med kunskap om, och intresse för, den västerländska klassiska antiken kopplar förmodligen detta till Athen på 400- och 300-talen före vår tideräkning början, den tid då grunden till det som skulle bli den västerländska demokratin lades, då tragediförfattare som Aischylos, Sofokles och Euripides verkade och då de stora filosoferna genom sin undervisning lade grunden till det tankegods som ända sedan den tiden präglat vårt sätt att reflektera över och se på tillvaron. Det är emellertid inget dött och antikverat tankegods vi ärvt. Tvärtom är det så skriver Jerker Blomqvist, professor emeritus i grekiska språket och litteraturen vid Lunds universitet, att ”Forn-tiden vitaliserar nutiden”.

Att den grekiska traditionen inte är en död ballast utan någonting som vi i västvärlden levat med i drygt 2 000 år, visar Jerker Blomqvist genom att inledningsvis reflektera över Rafaels fresk ”Skolan i Athen”. På denna har konstnären samlat den grekiska kulturens stora matematiker och filosofer kring de två som sågs som de största av dem alla, Platon och Aristoteles. Det är ett fantastiskt konstverk men på intet sätt realistiskt – och det var det inte heller avsett att vara. Det ger en idealbild av det Athen som eftervärlden såg som ett samhälle fyllt av lärdom och dyrkan av det sköna, en stat där det politiska livet genomsyrade samhället.

Denna Rafaels idealbild dekonstruerar Jerker Blomqvist snabbt. Athen var helt säkert en vacker plats under sin storhetstid, där höga, rena och ädla ting diskuterades vid de olika filosofskolorna och där det politiska livet präglades av helt nya tankar om jämlikhet. Men det var också en smutsig stad där kor-

ruptionen frodades, där slavar skötte de tunga arbetena och där kvinnorna över huvud taget inte fick märkas. Athen var dessutom inte alls den enda, helt unika, lärdomsstad som många athenare såg den som.

Genom Alexander den stores erövringar vid slutet av 300-talet f. Kr. etablerades andra lärdomscentra där traditionerna från ”det gyllene Athen” utvecklades. Främst bland dessa var kanske Alexandria. Där, vid forskningscentret Museion, skulle vetenskapsmän som Archimedes, Eratosthenes och Euklides verka under seklerna före vår tideräknings början, liksom senare filosofen och matematikern Hypatia (som på 300-talet lynchades av en kristen mobb).

Athen hade erövrats och plundrats av Rom på 100-talet f. Kr. Därefter blev det Roms intellektuella motpol. Dit sökte sig romerska ädlingar för utbildning i filosofi och retorik. Och kanske också för att leva ett glatt studentliv ...

Jerker Blomqvist låter oss läsare följa hur den athenska lärdomstraditionen fördes vidare generation efter generation och hur den spreds till exempelvis Alexandria, där den förnyas och vidareutvecklas. Men allt tar slut och ”Det gyllene Athen” kom så småningom att naggas rejält i kanten av anfallande goter och heruler. Det betydde inte att allt gick under. Den framväxande kristendomen kom att förvalta mycket av det athenska arvet som omtolkades och nytolkades. Så kan vi sluta ringen och än en gång närma oss Rafaels bild där de två hedniska filosoferna sätts in i en kristen kontext: Platon pekar upp emot himlen – Aristoteles ner mot jorden.

Till vem vänder sig så boken om *Det gyllene Athen*? Det finns gånger då författaren verkar osäker på vilken läsare han riktar sig till. ”Till minne av sin hustru ... byggde Herodes en konserthall” står det på sidan 115. Den som då inte gitter slå i index blir kanske förvirrad. Herodes? Var det inte han som var kung i judarnas land när Jesus föddes? Och så har vi kapitlet ”Ett språk för hela världen” som är högst intressant men knappast någonting gemene man tar till sig med lätthet.

Boken har ett översiktligt index där också ordförklaringar tas upp. Utmärkt! Ordlistan är såvitt jag kan bedöma oklanderlig. Kanske saknar jag ändå Catherine Nixeys *The darkening age* med sin uppgörelse av kristendomens hårdhänta övertagande av det klassiska kulturarvet.

Sammanfattningsvis. En intressant bok som, trots att författaren på en del ställen överskattar sin läsares kunskaper, på många sätt är en läsoplevelse.

Eva Queckfeldt

JÓHANNA KATRÍN FRIÐRIKSDÓTTIR

VALKYRIA

Vikingatidens kvinnor

Daidalos 2021

I *Njáls saga*, en av de mest ryktbara berättelserna i den isländska sagokatten, skildras hur en man råkar få syn på tolv gestalter i en vävkammare i den del av Skottland som vikingarna kallade Katanäs, dagens Caithness. Kvinnorna är valkyrior, asaguden Odens emissarier, vilka har i uppdrag att hämta hem fallna hjältar till Valhall. Nu väver de krig och död. På vävstolen brukas manshuvuden som tyngder, tarmar som varp och väft, ett svärd som vävsked, en pil som skyttel och spjut för att hålla varptrådarna isär. Under arbetet sjunger kvinnorna *Dar-raðarljóð*, även känd som ”Spjutsången”, som inleds med orden ”Uppspänd är väven/till varsel om manfall /från bommens molntapp/regnar det blod”. När arbetet är färdigt sliter valkyriorna sönder väven och rider bort. En kort tid senare, på långfredagen 1014, drabbar två stora härar samman vid Clontarf på Irland i ett av de mest mytomspunna slagen i öns historia.

Berättelsen om valkyriorna i Katanäs vilar som en mörk och suggestiv skugga över Jóhanna Katrín Friðriksdóttirs till svenska översatta bok *Valkyria: Vikingatidens kvinnor*. Men verket behandlar mycket mer än valkyrior. Den högt satta ambitionen är att ge läsaren en helhetsbild av vikingatidens kvinnor, de gestalter som alltför länge har stått i skuggan av de mytomspunna manliga hjältar som på 1800-talet utsågs till förgrundsgestalter i de nordiska ländernas historia. Hur såg verkligheten ut för kvinnorna? Var de hårt hunsade trälkvinnor och bondhustrur eller stormäktiga drottningar och sköldmör?

Dessvärre faller *Valkyria* i samma till synes oundvikliga grop som många andra verk som söker fokusera på vikingatiden. Jóhanna Katrín Friðriksdóttir gör

sig skyldig till farliga generaliseringar på såväl geografisk som kronologisk nivå. Den trista sanningen är att vi har ytterst få nordiska källor från 800-, 900- och 1000-talen. Huvudsakligen rör det sig om lakoniska runstenstexter, ortnamn och långt senare nedskrivna skaldedikter. Resten av epokens källmaterial består av utländska källor vilka endast berör nordiska förhållanden i förbigående, till exempel frankiska annaler och helgonbiografier. Nästan allt vi tror oss veta om vikingatidens Skandinavien, som producerats av nordborna själva, stammar från texter som nedtecknades på 1200- och 1300-talen, framför allt på Island – hit hör exempelvis Snorre Sturlassons Edda och de många fascinerande sagorna om laxdalingarna, Gisle Sursson, den fredlöse Grette, med flera.

Författarna var barn av den katolska högmedeltiden och starkt påverkade av dåtidens allmäneuropeiska kultur. Deras samhällsskildringar bör följaktligen först och främst läggas till grund för analyser av den egna samtiden. När Hallgerd, Bergtora och de andra starka kvinnorna i *Njáls saga* agerar som de gör, frambesvärjande våld och hämnd, är det alltså inte nödvändigtvis mot bakgrund av hur kvinnor agerade i slutet av 900-talet. Det enda vi med säkerhet kan sluta oss till är att skildringarna illustrerar hur lärda isländska män visualiserade ödesdigert kvinnohandlande några sekler senare. Att använda texterna för att begripliggöra vikingatidens människor är källkritiskt vanskligt.

Detta gäller också de bilder som frammanas av eddadikterna och av Snorre Sturlasson. Samtliga eddadikter i de versioner som vi känner till dem, reflekterar perioden från 1100-talet till 1300-talet. Väl att märka har det existerat flera varianter av verken. Vi känner således till tre, från varandra starkt divergerande, versioner av *Völuspá*, en av de kändaste dikterna. Eftersom traderingen har varit muntlig är det omöjligt att säga exakt hur, var och när de utformades till nuvarande skick. Det enda vi kan vara förvissade om är det medeltida slutresultatet. Osäkerheten kring när eddadikterna fick sin nuvarande form eller när de ursprungligen skapades, har resulterat i svårlösta tvister experter emellan. *Rígsþula*, som handlar om hur trälarnas, böndernas och herremännens släkter uppkom, är ett belysande exempel. Vissa forskare menar att det rör sig om ett poem från 900-talet, medan andra gör gällande att dikten avspeglar den medeltida samhällsutvecklingen och lär ha tillkommit först på 1200-talet.

Summa summarum: forskare gör bäst i att inte lägga denna litteratur till grund för utvärderingar av det järnålderssamhälle som föregick kristnandets och riksbildningens era. Det är mycket mer tillrådligt att låta verken avspegla attity-

der och handlingsmönster vid tiden för nedskrivandet. Dessutom är det inte alls säkert att den kultur som lyser igenom i de isländska sagorna är relevant för en analys av exempelvis Skåne, Södermanland eller Gotland. Vi bör akta oss för att dra hela Norden över en kam.

Dessa – egentligen självklara – källkritiska observationer faller dock platt till marken när forskare som Jóhanna Katrín Friðriksdóttir vill förstå och förmedla verkligheten för vikingatidens kvinnor. Vikingatiden har en så stark, närmast oemotståndlig, karisma att den närmast tvingar forskarna att förknippa resultaten av sina lärda mödor med epoken, och de tar nästan undantagslöst för givet att kultur och samhälle var likartade över hela Norden – trots att så definitivt inte var fallet under senare sekler.

Allt detta drar ned helhetsintrycket av *Valkyria*. Läsaren bör vara konstant vaksam mot övertolkningar. Detta sagt har dock Jóhanna Katrín Friðriksdóttir gjort vad hon kunnat av de besvärliga utgångspunkterna. Hon är medveten om åtskilliga tolkningsproblem och är berömvärdt skeptisk till alltför långtgående spekulationer. Flertalet av hennes slutsatser och skildringar ger intryck av att vara välfunna och trovärdiga, om än föga överraskande. Hon gör ett vällovligt försök att greppa över så många aspekter av kvinnoliv under yngre järnålder och äldre medeltid som möjligt. Här finns blodtörstiga valkyrior, arma våldtäktsoffer, trolövade ungmör, ombegravda völvor och många andra.

Där boken är som bäst formar den sig till en omfattande exposé över nordiskt vardagsliv för ett millennium sedan. Något som däremot är tröttsamt och som lätt hade kunnat bantas ned eller strykas, är de ständiga hänvisningarna till *Game of Thrones* och andra populärkulturella fenomen som inte har det minsta med vare sig vikingatida eller medeltida kvinnor att göra. Här rör det sig om onödiga flirtar med moderna läsare, som inte tillför boken någonting av värde.

Boken är försedd med en litteraturlista som gärna hade fått vara betydligt längre, och med ett adekvat register.

Dick Harrison

DAVID LUDVIGSSON & MARTIN ÅBERG (RED.)

HISTORIKERN OCH SAMHÄLLET

Roller och förändringsmönster

Gidlunds Förlag 2021

När jag läste den historiografiska översiktscursen under min forskarutbildning på 1980-talet, minns jag utgångspunkten för historieskrivningens historia som enkel och oproblematiserad: i centrum stod professorernas epokgörande doktorsavhandlingar, och den analytiska utmaningen för historiografin var att identifiera de idéer, teorier och analysmönster som dessa paradigmatiska verk var uttryck för. Analysen var bekvämt och avgränsat inomvetenskaplig; att det omgivande samhället skulle tränga sig på och störa historievetenskapens utveckling framstod då som otänkbart, eller åtminstone ointressant.

Annat är det i vår tid. När jag i skrivande stund undervisar masterstudenterna i Lund på den historiografiska fördjupningskursen, ser jag historia som vetenskap lika beroende av samhälle, kultur och utbildning som av rent inomvetenskapliga, metodologiska, teoretiska, analytiska och andra bestämmelser. Historievetenskapen är numera en del av historiekulturen, den arena där ett samhälle värderar och kommunicerar den historia som bör utforskas, läras ut och in, arkiveras, ställas ut, debatteras och celebreras. Även historiekulturens baksida, det vill säga den historia som inte klarar denna värdering, blir föremål för vårt intresse i kursen.

Det finns fortfarande historiker som inte vill låta sig inordnas i historiekulturen, antagligen för att de ser att deras ämne då löper risk att devalveras. Det kan visserligen finnas anledning att påpeka att historievetenskapen är en något särpräglad del av historiekulturen, med normer och perspektiv som ger den en särskild position och funktion, men utan tvekan är också universitetens lärare

och forskare delar av den. Som framgår redan av rubriken tillhör inte författarna till denna bok den kategori som vill ställa sig utanför, även om de inte använder begreppet historiekultur i sina historiografiska analyser. Däremot citeras introduktören till detta begrepp, Jörn Rüsen, med gillande av bokens redaktörer när Rüsen konstaterar att historiker har ett ansvar att bidra till den temporala orienteringen i ett samhälle, att ”bidra till samtalet som förs mellan människor om det mänskliga livets möjligheter”.

Det är välkommet att en rad svenska historiker tar sig an ett ämne som inte längre tillhör de mest historievetenskapligt framträdande. I boken belyses en rad centrala aspekter och utmaningar av den nutida historievetenskapen, kopplade till processer som professionalisering, feminisering, digitalisering, didaktisering och internationalisering. I en av de mest intressanta texterna reflekterar Stefan Eklöf Amirell både kvantitativt och kvalitativt om just internationalisering, eller om bristen på sådan. En snabb blick i *Historisk tidskrift* vidimerar ju fortfarande grundregeln att svenska historiker skriver om svensk historia på svenska, men Amirells mångfasetterade analys ger vid handen att det internationella vetenskapliga samfundet ändå tränger sig på och förändrar traditionella kultur- och maktstrukturer. Det finns således gott hopp om att internationaliseringen av historievetenskapen blir mer än läsning av Pierre Bourdieu, på engelska.

Det som genomgående saknas i antologin är tydliga problematiseringar. Det hade varit värdefullt med explicit formulerade historiografiska kärnfrågor. Varför har svenska historiker så svårt att lämna den nationella fällan också i en gränsöverskridande värld? Varför är svenska historiker, trots David Ludvigssons intygande om motsatsen, så ointresserade av frågor om förmedling och mottagande av historia, och så ensidigt orienterade mot att ta fram ”ny” kunskap? Det finns sannerligen gott om motsägelsefulla och problematiska drag i den nutida historievetenskapen, kanske allra tydligast i den framträdande position som frågor om kollektiva identiteter och moral/moralism fått. Det är emellertid inte frågor som blir belysta i boken.

Min andra kritiska synpunkt är att författarna i sitt vällovliga syfte att bredda den historiografiska scenen, i någon mån har slängt ut barnet med badvattnet så att historievetenskapens sakinnehåll, forskningsobjekt och analytisk-teoretiska perspektiv har kommit bort i hanteringen. Historievetenskapens utveckling är visserligen samhälls- och kulturberoende, på sätt som antologiförfattarna i en tid av ökad samverkan och medialisering är också fortfarande uttryck för olika slags

inre idé- och tankeprocesser som kommer i skymundan. Det är av allt att döma ett medvetet bortval, men poängen borde vara att det som historiker forskar om och på andra sätt arbetar med, och hur och varför de gör det, är ett komplext val i vår tid. Att åskådliggöra detta kräver ett historiografiskt nytänkande som uppenbart är på väg.

Klas-Göran Karlsson

PETER ADLER

I SENECAS SÄLLSKAP

Besök i en stoikers tankevärld

Carlsson bokförlag 2021

År 65 avslöjades en stor sammansvärjning i Rom mot den alltmer oberäknelige och tyranniske kejsaren, Nero. Kejsarens tidigare lärare och rådgivare, filosofen Seneca, påstods ha varit inblandad och Nero beordrade honom därför att ta sitt eget liv. Så skedde också. I sin eleganta villa utanför Rom iscensatte Seneca sin död. Han lät, liggandes i ett varmt bad, öppna ådrorna på armarna för att därigenom förblöda. När detta inte ledde till något snabbt resultat tog han också gift; odört, samma gift som filosofen Sokrates en gång använt. I väntan på döden förde så Seneca, liksom Sokrates gjort, ett lärt samtal med de av hans vänner som varit middagsgäster hos honom när kejsarens order kom.

Så dog den omkring 65 år gamle Lucius Annaeus Seneca, filosof, politiker, retoriker och dramatiker. Vad kan då vi, drygt 2000 år senare, ha för intresse av detta? Allt, enligt statsvetaren, journalisten och författaren Peter Adler som i boken *I Senecas sällskap* (2021) presenterar oss för stoicismens filosofi sådan den i romersk tappning företrädde av just Seneca.

Stoicismen, skriver Peter Adler, ”inbjuder oss till ett slags ’immunisering’ mot kronisk rastlöshet, ängslan inför yttre hot och bävan inför skuggorna i vårt inre.” Kanske inte så konstigt att stoicismen, också enligt Peter Adler, blivit ett ”trendfenomen” och ”husfilosofi” hos ”kända personer i Silicon Valley”. Den gamle filosofen tycks verkligen vara aktuell!

Stoicismen hade utvecklats i Aten på 300-talet f.Kr. och hade i kejsartidens Rom blivit lite av en modeideologi. Mycket förenklat uttryckt lär stoicismen, i Senecas tappning, att vi naturligtvis inte kan påverka det som varit. Vi kan

knappast heller påverka det som skall komma, eftersom vi inte kan styra över eller överblicka allt som rör sig i tillvaron. Vi råar knappast ens över vårt eget liv. Därför skall vi, enligt Seneca, ständigt försöka att förverkliga den bästa versionen av oss själva och möta alla livets skiften med lugn oberördhet.

Peter Adler inleder sin presentation av Seneca och stoicismen med att berätta hur han som student i Kalifornien på 1970-talet, håller på att festa bort den möjlighet han fått att studera i USA. Fylld av självömkän får han då hjälp att söka upp en psykolog. Det är denna som med yttrandet ”Det finns bara två sorters problem i våra liv. De vi kan påverka och de vi absolut inte kan göra något åt” för honom i kontakt med Seneca och stoicismen.

För att presentera stoicismen för oss går Peter Adler så igenom Senecas arbeten – det finns ganska mycket bevarat. Seneca skrev inte bara filosofiska arbeten utan också ett antal tragedier och åtskilliga privatbrev, främst till vännen Lucilius, där han utvecklar sina tankar.

I *I Senecas sällskap* ges emellertid också glimtar från Peter Adlers eget liv och hur han hanterat olika livssituationer med hjälp av just stoicismen. Så utvecklas boken till att inte bara presentera Seneca och stoicismen utan nästan till att bli en självhjälpsbok: så här kan också du bli en god stoiker.

Här kommer emellertid Peter Adler med en varning. Skriver du, som stoiker in spe, ett som han kallar ”slavkontrakt” med Seneca, där du säger dig vilja följa alla hans råd, kommer du antagligen att tröttna, påpekar han. Risken finns då att du ”söker tröst i det enorma utbudet av färdigpaketerade livsstilstrender” som nu finns i stället för att långsamt utvecklas till en driven stoiker. Påpekandet är helt befogad. Peter Adler skriver initierat och levande om hur han genom åren, med början i Kalifornien på 1970-talet, blivit den moderna tidens stoiker. Här är det är lätt att gripas av och entusiasmeras av författarens tro på stoicismen.

Själv trodde jag, innan jag läst ett ord i *I Senecas sällskap*, att boken skulle vara intressant och tänkvärd men knappast helt aktuell. Så fel man kan ha! ”Covid 19, klimatfrågan, förändringar i den geopolitiska balansen och de ekonomiska sviterna efter pandemin skapar osäkerhet i vårt land – det vill säga skapar det samhällsklimat som historiskt lett till ökat intresse för stoicismen.” Jag kan inte annat än ge Peter Adler rätt!

Vi kan än en gång konstatera att idéer, bara för att de är gamla, inte behöver vara sämre för det. De kan kanske tyckas svåra att ta till sig, men inte om de presenteras så som Peter Adler presenterar stoicismen: Klokt, kunnigt och – trots

det allvarliga ämnet – lättsamt. Om *I Senecas sällskap. Besök i en stoikers tankevärld.* kan man bara säga: Läs! Fundera! Kom därefter, förhoppningsvis, ut som en fullfjädrad stoiker.

Eva Queckfeldt

KIM SALOMON

JAG ANKLAGAR...! De intellektuellas historia

Natur & Kultur 2020

Att skriva en hel bok kring ett begrepp är en svår konst, som dock professor Kim Salomon lyckats väl med när han hanterar begreppet ”de intellektuella”. Det är ett långt historiskt perspektiv på begreppet som presenteras, från grottmålningar till vårt moderna informationssamhälle. Ett avgörande nedslag görs i det sena 1800-talet. Genom Dreyfusaffären kom företeelsen att kopplas till ett distinkt uttryck. Salomon förklarar hur denna skandal så engagerade en skara välutbildade och politiskt engagerade tänkare att denna grupp fick ett namn: ”de intellektuella”.

Begreppet intellektuell har i vår nutida livsvärld fått olika betydelse, allt ifrån ett begrepp med starka negativa konnotationer, något elitistiskt, auktoritärt och antidemokratisk, till något positivt, den intellektuelle som en visselblåsare som avslöjar fördomar och skapar opinion för en bättre värld. Denna spänning är något genomgående i Salomons framställning av begreppet. Han benämner denna diskrepans som två ”arketypiska roller”, den intellektuelle som maktens medspelare och rådgivare respektive motspelare och kritiker, en som litar på auktoriteter eller är en fritt skapande skeptiker. För Platon och många av antikens tänkare var elitism grunden för en sund statsmannakonst, vilket inte hindrade dem från att kritisera makten. För Erasmus och många av renässansens tänkare var begreppet förknippat med ett ideal för rationell och förnuftsmissig kritik av vidskepelse och maktmissbruk, andra tänkare under renässansen försvarade den rådande ordningen.

Under Romarrikets glansperiod blev den intellektuelle främst en retoriker

som genom sin tale- och skriftkonst både kunde stödja och kritisera makten. Vergilius ställde upp på maktens sida och Cicero var en maktens kritiker. Skriftspråket blev därmed den intellektuelles främsta verktyg, som kunde användas för återgivande av auktoriteter eller till kritiskt fritänkande. Teknikens framsteg blev därmed en faktor att räkna med. Salomon identifierar ett antal till synes självklara paradigmskiften, tryckpressarna på 1400-talet och den digitala informationsteknologin i våra dagar. Han fogar alltså samman rollen som intellektuell med teknik, politik, kultur och religion till en dynamisk helhet. Låt vara att exemplen stundtals blir lite för många och skymmer den annars så intressanta tematiken; spänningen i det intellektuella uppdraget och hur de intellektuella både påverkats och påverkats av den kulturella, tekniska och politiska utvecklingen.

Salomon beskriver även hur de intellektuella spelade en viktig roll som sekulariserade ersättare för religion, när det nationella projektet växte fram under det tidiga 1800-talet. Då föddes även nya begrepp som vetenskapsman och bildning. Universiteten blev en självklar mötesplats för de intellektuella, som tog på sig rollen som bärare av bildningstanken.

I takt med att censuren försvann och moderniteten slog igenom på 1900-talet öppnade sig nya arenor för de intellektuella, som nu till stor del blev journalister och opinionsbildare. De intellektuella fick en ny roll som mellanhand mellan makthavare och allmänheten. De kom i sitt tänkande och agiterande under detta århundrade att pendla mellan hänförelse och försvar å ena sidan och fasa och kritik å den andra. Vad den ene såg som en utopi såg den andre som en dystopi. Positioneringarna följde nya mönster. Hänförelsen för utopiska ideologier grep många gånger tag i de intellektuella med en fundamentalistisk kraft, men dessa var även föremål för den djupaste indignation. De intellektuella blev indragna i en maktkamp och ett propagandakrig. Dissonansen mellan ideal och verklighet blev djup. Många intellektuella bortsåg i förfärande många fall helt från politiska manipulationer och accepterade politiska skönmålningar. Det ligger enligt Salomon något obegripligt i denna ”den auktoritära världens attraktionskraft.”

Att 1900-talet har varit Salomons stora forskningsfält under många år märks i framställningen. När han beskriver detta händelserika och blodiga århundrade skärps analysen och nya frågor ställs till de intellektuella, om ansvar och skuld, naivitet och svek. Den digitala eran vidgar problematiken. De intellektuella ten-

derar numera att inte längre vara en lika exklusiv och avgränsad grupp som tidigare. I de sociala mediernas värld vidgas de intellektuellas skara och därmed frågan om ansvar och delaktighet i byggandet av en bättre värld. Verket är, trots sina ibland omständliga uppräknings av personer och händelser, imponerande. Boken är trots allt stringent och hjälper läsaren att navigera i såväl det historiska landskapet som i nutidens djungel av sociala medier.

Per Höjeberg

ANDERS HAMMARLUND

JUDISKA STÄDER

En europeisk läsebok

Carlsson bokförlag 2021

Musikern, radiomedarbetaren och kulturforskaren Anders Hammarlund har i flera av sina tidigare bokprojekt intresserat sig för Centraleuropas historia och judisk kulturhistoria. *Judiska städer* (2021) är inget undantag från detta intresse, även om den geografiska spridningen i nämnda antologi omfattar andra städer än enbart centraleuropeiska. Hammarlund har samlat ett antal essäer, varav flera är reviderade, tidigare utgivna texter, vars tematik legat till grund för den undervisning i judisk kulturhistoria som han bedrivit vid Paideia Folkhögskola, Sveriges första folkhögskola med judisk profil.

Antologin består av 13 kapitel, ett förord och ett avslutande kapitel med eftertankar och litteraturkommentarer. Dispositionen kretsar runt ett antal för den judiska kulturhistorien centrala städer som Berlin, Rom, Wien, Amsterdam, Córdoba med flera. Men också i sammanhanget mer oväntade geografiska platser som Kristianstad blir föremål för spännande och ovanliga kulturhistoriska analyser. Måhända är bokens titel något missvisande då innehållet i flera kapitel snarare fokuserar på enskilda individer som verkat eller vuxit upp i städerna än de för judisk kulturhistoria specifika omständigheterna i de valda städerna. Insprängt i Hammarlunds kapitel finns vidare ett antal texter från centrala judiska kulturpersonligheter från vitt skilda tidsepoker, vilka ger extra must och färg åt framställningen.

Med hjälp av utdrag ur Sigmund Freuds *Vi vantrivs i kulturen* från 1929 får läsaren en inblick i den världsberömde psykoanalytikern Freuds skildring av Rom som ett psykiskt väsen. Den judiske lärde Filon öppnar ett fönster till antikens

judiska värld och deras motstånd mot det romerska våldet. Samtidigt kan sägas att den romerska kejsartiden, trots den för judisk historia centrala händelsen år 70 då templet i Jerusalem förstördes, brukar uppfattas som en relativt säker tid för judarna. I Rom fanns exempelvis åtminstone 15 synagogor vid denna tid.

Den inflytelserike läkaren, rabbinen och filosofen Maimonides text *Vägledning för de villrådiga* ger tillsammans med Marcus Ehrenpreis memoarutdrag ur essäsamlingen *Landet mellan öster och väster* från 1927 bredd åt kapitlet om Córdoba och Toledo. Här handlar det om den arabisk-judiska kulturen som Maimonides var en företrädare för och den sefardiska kulturen som hade sina rötter på den iberiska halvön. Maimonides var verksam under andra hälften av 1100-talet. Han föddes i Córdoba men hans familj tvingades fly då de islamistiska och fundamentalistiska almohaderna invaderade Andalusien. Maimonides hamnade slutligen i Kairo där han skrev *Vägledning*.

Marcus Ehrenpreis var överrabbin i Stockholm 1914–1948. Han beskriver i sina memoarer staden Toledos gamla judiska kvarter som sitt andliga hem och ger sin skildring av den judiska historien på den iberiska halvön. Utdrag ur Ehrenpreis memoarer förekommer i flera av antologins kapitel, exempelvis dem som berör Pressburg, Lemberg och Berlin. Han är för övrigt aktuell i en aktuell biografi av Göran Rosenberg.

Den ashkenaziska kulturen, som tillsammans med den sefardiska utgör de två huvudinriktningarna av judisk europeisk kultur, belyses särskilt i kapitel som ”Språkligheter”, ”Matriarker” och ”Bokligheter”, där städer som Mainz, Hamburg och Lemberg utgör de nav kring vilka Hammarlunds framställning av jiddischkulturen kretsar. Här citeras texter av bland andra jiddischforskaren Max Weinrich som 1925 grundade forskningsinstitutet YIVO. Weinrich livsgärning bestod i att samla kunskaper och källmaterial om den jiddischspråkiga östeuropeiska kulturen. I ett annat kapitel får vi ta del av en annan sorts text, ett utdrag ur Glikl bas Judah Leibs memoarer. Glikl var en judisk 1600-talskvinna som efter makens död framgångsrikt drev en handelsverksamhet. I sina handskrivna och på jiddisch författade memoarer beskriver hon alltifrån familjeliv till 1600-talets religionspolitiska skeenden.

Att *Jiddischlandet* (titeln på en av Salomon Schulmans böcker) också sträckte sig till Kristianstad visas av historien om Jona Schain som efterlämnade notböcker vilka tillsammans med annat material ger en inblick i en kortvarig och liten traditionell judisk miljö i Skånes nordöstra hörn under det tidiga 1900-talet. Schain

var så kallad förebedjare och kom till Sverige 1905 från dagens Belarus efter att ha svarat på en annons i en judisk tidning. Förebedjare utgör en central funktion i enlighet med den judiska religiösa lagen *halacha*. Behovet av en sådan säger något om den judiska närvaron och karaktäristiken av denna i Kristianstad vid tiden.

I det sista kapitlet återvänder Hammarlund till Centraleuropa och Wien där historikern och politikern Joseph Redlichs dagbok står i blickfånget. Redlich föddes i Mähren i en assimilerad judisk och välbärgad familj. I hans livsbana och politiska och vetenskapliga gärning speglas spänningen mellan lokalstyre och habsburgsk centralmakt, nationalismens framväxt, det centraleuropeiska myllret av språk, kultur och etnicitet och 1910-talets krigsiver.

Hammarlunds antologi är spränglärd och förutsätter tämligen goda förkunskaper i judisk kulturhistoria. Som läsare gör man klokt i att ta ett kapitel i taget och låta sig föras med på Hammarlunds bildningsresa genom den tusenåriga rika judiska kulturen och bli varse det enorma inflytande kulturen haft på det västerländska samhället. Dess utveckling har skett i relation till majoritets-samhällets, som uttryck för marginalitet, nationell autonomisträvan eller kontinuerlig symbios. Förvisso är antologin något spretig. Precis som i den judiska kulturhistorien är kontraster och motsägelser självklara inslag och urvalet inte alltid tydligt motiverat, men det är ingen tvekan om att detta är en mycket fascinerande och, i svenskspråkiga sammanhang, unik bok som de med fördjupat kulturhistoriskt intresse kan ha stor glädje av.

Henrik Rosengren

JENS RYDSTRÖM & DAVID TJEDER

KVINNOR MÄN OCH ALLA ANDRA

En svensk genushistoria

*(andra reviderade utgåvan)**Studentlitteratur 2021*

En ganska vanlig reaktion från intresserade studenter som får möta genushistoria, både i genusvetenskap och historia, är uttryck för att de aldrig mött detta tidigare (Douglas 2021; Ulvros 2018). Känslan kan nog sökas i en bredare föreställning om vad ”riktig” historia är för något och vilken typ av källor sådan historieskrivning bygger på. Men studenterna själva uttrycker ofta att de inte fått möta genushistoria i vare sig grund- eller gymnasieskolans undervisning och läroböcker.

För den lärare som vill fördjupa sig i genushistoria, få andra perspektiv och uppslag på saker som ändå ska undervisas om, eller bara ha något i bakfickan att tipsa en driven och intresserad gymnasist om, finns nu en reviderad upplaga av Jens Rydström och David Tjeders genushistoriska översiktsverk. Författarna väjer klokt från anspråket att ha skrivit ett heltäckande verk om den svenska genushistorien, och lyfter i stället fram att de skrivit *en* svensk genushistoria där vissa saker ryms, men många fenomen, personer och händelser lämnats åt sidan. Boken greppar övergripande över perioden från ungefär 1750 till 2020, med tematiska fördjupningar i till exempel maskulinitet, den nya kvinnan och transhistoria.

De sju kronologiska avsnitten följer en förhållandevis konventionell uppdelning efter i första hand politiska institutionella förändringar. Inom varje avsnitt avhandlas sedan översiktligt händelser och utvecklingslinjer med bäring på kön, genus och sexualitet. Till exempel ges en god översikt över politiska beslut som påverkat de institutionella och juridiska aspekterna av kön, samt av personer och rörelser som drivit fram förändringarna. Här kommer översiktsverket till sin natur att visa dra-

matiska förändringar från hustavlans värld, där den gifta mannen var sin hustrus förmyndare och sodomiter straffades med döden, till dagens toleranta och individualiserade samhälle med statlig värdegrund där en jämförelsevis bred palett av identiteter erkänns. Vidare lyfts sociala och kulturella teman, skiftande tidsanda och brytpunkter fram, via historiska debatter, betydelsefulla kulturella verk och levnads-mönster kopplade till kön och sexualitet. Den som bär på ett specialintresse kommer kanske lämnas något besviken, men boken rymmer högst rimliga ingångar till politisk historia och social- och kulturhistoria med ett konsekvent genusperspektiv.

Som översiktsverk, eller som vägvisare in i ytterligare fördjupning kring något speciellt, har boken många förtjänster. Den är uppenbart byggd på historisk forskning. Den uppdaterade upplagan har också vinnlagt sig om att följa forskningsfronten framåt. Tonen är auktoritativ utan att vara auktoritär. Jag uppskattar de tillfällen då författarna ansträngt sig för att visa hur deras teoretiska perspektiv påverkat framställning och tolkningar. De argumenterar övertygande för att historia är avhängigt det perspektiv eller den grupp som den berättas med utgångspunkt i. Med andra ord förändras framställningen när den tar utgångspunkt i någon grupp av ”de Andra”. Vidare strävar författarna efter att visa hur identiteter kopplade till genus och sexualitet är historiskt föränderliga. Oftast lyckas de i denna ansats också i den löpande framställningen.

Samtidigt känner jag ett behov av att varna för läsning från pärm till pärm. Det är väldigt många olika politiska, sociala och kulturella fenomen, förändringar och händelser, som passerar i en stundtals rasande takt. För i varje fall mig leder detta stundtals till viss historisk åksjuka, men kanske är det översiktsverkets obehagliga genrekra. Stundtals kommer jag också på mig själv med att irriterat sakna en ordentlig notapparat. Den är säkerligen bortvald för läsbarhet, men gör att det kan vara onödigt tungrott att finna den forskning som framställningen bygger på. Slutligen blir framställningen på några ställen väl berättande, vilket gör att ambitionen att visa perspektivets plats för historieskrivningen ställs åt sidan. I dessa avsnitt tenderar också de identiteter författarna vill historisera (och därmed avnaturalisera) att stelna i formerna och anta en på gränsen till essentiell karaktär.

De avslutande invändningarna till trots är detta en väl genomarbetad, relevant och lättillgänglig svensk genushistoria som varje skolbibliotek med självaktning borde ha ett referensexemplar av.

Andrés Brink Pinto

HANS CHRISTNER (RED.)

MARINMÅLARNA

Havet, skeppet och sjömannen i konsten
från Jacob Hägg till Lars Lerin*Historiska Media / Sjöhistorisk Årsbok 2020–2021*

På Sjöhistoriska museet i Stockholm har besökare under lång tid kunnat ta del av marinmålningar. Samlingarna är dock mycket större än vad som har varit möjligt att visa. I den rikligt illustrerade och vackert formgivna *Sjöhistorisk Årsbok 2020–2021* avhjälpas delvis denna brist. I antologin återfinns gott om exempel på svenska marinmålare och deras verk utan att det utdelas några smakmässiga pekpinna. Den gemensamma utgångspunkten för årsbokens skribenter är alla konstnärer och deras verk är konsthistoriskt intressanta.

Efter en introduktion till genren av den norske konsthistorikern Knut Ljøgodt, som bidrar med utblickar både i tid och rum, följer ett dussintal artiklar. Flertalet av dem är biografiskt inriktade och följer enskilda konstnärsoden. Några av dem är välkända sedan tidigare, såsom Jacob Hägg som avancerade till konteramiral i den svenska flottan och Herman af Sillén – tillika affischnamnen i den utställning som visades på Sjöhistoriska museet 2003 med den fyndiga titeln ”Mellan Hägg och Sillén”. I andra fall är utgångspunkten att återupptäcka och omvärdera ett konstnärskap, som att väcka en marinmålare som Anna Palm de Rosa ur hennes hundraåriga törnrosasömn, som Carina Engelhardt Örne formulerar det. I ett annat likaledes läsvärt bidrag är det J. A. G. Acke och några andra skärgårdsmålare, verksamma kring sekelskiftet 1900, som står i fokus. Det är emellertid inte bara bortglömda konstnärer som får förnyad uppmärksamhet.

Sjöhistoriska museets stora samling av så kallade skeppsporträtt, med ur-

sprung i 1500-talets katolska votivmotiv, har under lång tid haft en låg status på grund av de starka genrekrav som bidragit till påtagliga likheter mellan hur olika fartyg har tecknats. Ingrid Ulfstedt, intendent vid Sjöhistoriska museet, påvisar att det finns goda skäl att nyansera bilden då det finns stora variationer i såväl måleritekniker som sätt att gestalta skeppen på.

Bland andra inslag märks de marina krigsreportagen, illustrerat av underofficeren och marinmålaren Tietrich Schoultz som under 14 år tjänstgjorde på skärgårdsflottans galärer. I likhet med så många andra av de svenska flottisterna fick han sitt elddop under Gustav III:s ryska krig 1788–90. Några år efter krigsslutet begärde han avsked ur flottan och verkade därefter som målare. Schoultz stora skicklighet till trots är betydande delar av hans verksamhet som marinmålare alltjämt höljt i dunkel.

Den välkände Titanicexperten Claes-Göran Wetterholm tar sig an de många affischer och andra trycksaker som producerades för de rederier som huvudsakligen var inriktade på transporter av passagerare över Atlanten under 1800-talets andra hälft och början av 1900-talet och den trafik till Afrika som var särskilt omfattande så länge som europeiska nationer alltjämt var i besittning av kolonier på denna kontinent. I sin samtid betraktades trycksakerna som förbrukningsvaror. De kasserades följaktligen efter att de inte längre ansågs vara aktuella. Numera är de populära samlarobjekt och inbringar betydande belopp på auktioner eller pryder, som nyproducerade kopior, väggarna i många hem runtom i världen.

Under senare årtionden har Sveriges jämförelsevis blygsamma koloniala historia tilldragit sig förnyat intresse. Det gäller framför allt den karibiska ön Saint-Barthélemy, som stod under svensk förvaltning från 1784 till 1878 och vars huvudstad Gustavia räknades som Sveriges femte största stad när den stod på sin höjdpunkt. Att det i befolkningen återfanns både slavar och frigivna slavar och att det tidvis uppstod konflikter mellan svenska förvaltare och öns heterogena befolkning är uppe till diskussion i Eva Hults kapitel, men i blickfånget står framför allt de akvareller som målades av Sigrid Ulrich och Joan Middleship, båda döttrar till svenska guvernörer.

En annan tematik som har tilldragit sig förnyat intresse i både brittisk och amerikansk konsthistoria är de homoerotiska inslagen i 1900-talets marinmåleri. Med Eugène Jansson och GAN, Gösta Adrian-Nilsson, som sina främsta exempel, diskuterar museichefen och konstvetaren Patrik Steorn några av de

avtryck som detta slags bilder har gett på nordliga breddgrader. Dessutom intresserar han sig för såväl franska modeskapare som Touko Valio Laaksonen, mer känd som Tom of Finland. Att sjömannen av idag ofta intar huvudrollen i skilda modesammanhang och subkulturer är ett tecken så gott som något på att marinmåleri, i vid bemärkelse, alltjämt är en föränderlig och livaktig genre.

Ulf Zander

PETTER INEDAHL

SKOKLOSTER

Ett slotts dolda historia

Carlsson bokförlag 2021

För alla med ett intresse för det svenska 1600-talet är slottet Skokloster ett givet vallfärds- och utflyktsmål. Byggnaden som uppfördes mellan 1654 och 1676 fascinerar genom sin storlek och sina påkostade barockinteriorer. Mest fascinerande för många är nog ändå historien om vad som hände då byggherren Carl Gustaf Wrangel dog och arbetarna helt sonika lade ner arbetet eftersom de var rädda att inte få betalt. Just detta, att delar av slottet inte blev färdigt, har gett senare generationer en värdefull och konkret inblick i 1600-talets byggnadsarbete. Det ger också en bild av stormaktstiden – en tid av storslagna idéer, krigs- och byggprojekt och en adel som växer i rikedom, styrka och antal. Och så faller alltihop samman. Pengarna tar slut, kriget och byggprojektet avstannar. Adeln slutar att växa i rikedom och antal. Skoklosters slott blir på så sätt sinnebilden för stormaktstidens drömmar men också dess verklighet.

En som tänkt mycket kring Skoklosters historia, dess människor och miljöer, är författaren och slottsguiden Petter Inedahl. I tjugo fristående kapitel, pendlade mellan under tio sidor till en bit över tjugo, låter han läsaren möta medlemmar ur släkterna Wrangel, Königsmarck och Brahe, men också inneboende fladdermöss och en uppstoppad häst. Och åtskilligt annat.

Ett kännetecken för de olika kapitlen är att de börjar i en ände men sedan vindlar sig vidare och kommer att handla om åtskilligt annat innan de når sitt avslut, irriterande oprecist kan man tycka någon gång men samtidigt ger det en känsla av spontanitet i berättandet. Det är som att författaren satt sig ned för att skriva om en sak men sedan efter hand kommit att inspireras och låter tankarna leda honom i olika riktningar.

Ett sådant exempel är kapitlet om *På dass med herrskapsfolket*, för övrigt ett av de första jag kastade mig över, där Inedahl inleder med att berätta om de moderna dass, eller preveter, som inreddes på Skokloster redan från början: Ett på varje våning och sinnrikt konstruerade så att man slapp ifrån den gamla medeltida modellen med dass som hängde ut från väggen så att avföringen landade just utanför. Nej, här landade det herrskapet lämnade ifrån sig inne i huset och sköljdes sedan vidare ut i Mälaren. Fiffigt och modernt. Men mycket snart vandrar författaren vidare från dassen till hur det gick till i badstugor, hur tjänstefolk rörde sig i det stora huset och över till hur grevebarnen levde, vad de undervisades i, lekte med och vilka kläder de fick. De sista raderna av kapitlet behandlar sängvärmarnas funktion. Allt detta klaras av på sex och en halv rappt skrivna textsidor.

Så här vindlar kapitlen på: de många och spännande krigsbytena från 1600-talet som Skokloster rymmer behandlas samtidigt som den sista grevinnans störda nattsömn trehundra år senare och en artonhundraårsinformators skräck för att göra fel vid matbordet. Det är entusiastiskt, impressionistiskt och medryckande men också ibland något störande. Korta inblickar i ett tema rycks ifrån läsaren just som det börjar bli riktigt spännande. Jag kan inte låta bli att återkommande tänka för mig själv att ”detta hade det varit intressant om författaren hade utvecklat mer”, men då hade det blivit en annan bok. Fördelen med den här formen är att det är en bok som kan tas upp och läsas lite då och då. Varje gång får man en rad tankeväckande berättelser sig till livs.

Det är synd att Carlssons bokförlag har behandlat den här boken så styvmoderligt vad gäller dess utseende. Textformatet ger å ena sidan ett amatörmässigt och oredigerat intryck. Det syns allra tydligast i innehållsförteckningen och i det extramaterial som presenteras i slutet av boken, men även i texten i övrigt. Det stör läsningen och ger ett intryck av slapphet från förlagets sida. Å andra sidan vill jag framhålla att boken innehåller ett fint urval av illustrationer och extramaterialet är en bra idé. Bland annat får vi där se avskrifter av de anteckningar som gjordes i Carl Gustaf Wrangels familjebibel. Grevens egna ord i samband med födseln av hans barn skapar närhet till slottets byggherre.

Petter Inedahls bok om Skokloster ger mersmak. Han lämnar ifrån sig en rad lösa trådar man som läsare vill dra i. Det är i mina ögon ett gott betyg till en bok. Förutom allt det som Inedahl låter oss få ta del av vill man gå vidare och veta mer.

Svante Norrhem

BENGT LINDROTH

VI SOM INTE VAR MED I KRIGET

Om Sverige, Norden, Europa och coronan

Carlsson bokförlag 2021

Journalisten och författaren Bengt Lindroth menar att svenskarnas bristande erfarenheter av andra världskriget har gjort dem fredsskadade, vilket har resulterat i en förkärlek för Sverige som ett idealland väl värt beundran från omvärlden samtidigt som intresset för de nordiska grannfolken ofta har varit svalt. Kontrasten är stor till Danmark, Norge och Finland där kriget är så gott som ständigt närvarande, oberoende av de stora skillnaderna mellan ländernas krigserfarenheter. Poängen med generaliseringar, inte minst sådana som är förbundna med etnicitet och nationer, är att de kan bidra till att tydliggöra såväl självbilder som synen på ”de andra”, oavsett om de är grannar eller återfinns på andra sidan av jordklotet. Ännu mer givande blir det om de generella iakttagelserna, som i *Vi som inte var med i kriget*, åtföljs av både förklaringar till att vissa mönster har kommit att dominera och frågor om schablonerna verkligen håller för en seriös granskning.

Sverige har en huvudroll i *Vi som inte var med i kriget* men grannländerna får mycket uppmärksamhet, både som nationalstater och som en del av Norden och den nordliga gemenskap som sedan 1945 omväxlande har varit omhuldad och nedtonad. Även de europeiska sammanhangen intar en framträdande position, särskilt i anslutning till kalla krigets slut åren kring 1990. Oavsett om tematiken är Olof Palme som svensk, europé och internationalist, självranstakningar i de nordiska länderna eller dragkampen mellan överstatliga initiativ och ”nationalstatsegoism” i anslutning till migrationsfrågor och hantering av coronapandemin, kommer minnesbilder från en långvarig gärning som reporter

väl till pass. Lindroth hänvisar till ett imponerande antal historiker, statsvetare och sociologer, varav flertalet är verksamma i Norden, men han åberopar även akademiker verksamma i andra delar av Europa och USA. Steget är heller aldrig långt till skönlitteratur, teaterföreställningar, spelfilmer och tv-serier såsom viktiga uttryck för olika sätt att hantera erfarenheter av krig och fred på. Vid några tillfällen blir det dock mer av uppräknningar av krigsrelaterade verk än analyser av dem. I linje med den övergripande tesen är det de skilda erfarenheterna av åren 1939–45 som är bokens röda tråd. Det är rimligt, men med ett och annat perspektiv hade även tidigare historiska erfarenheter, liksom påtagliga olikheter i den takt som välfärdsbyggena genomfördes på under 1900-talet, både kunnat nyansera utvecklingslinjerna och öka förklaringsvärdet.

Den som följt Lindroths journalistiska gärning och därtill läst *Härlig är jorden. En reporters uppenbarelser* (2012) kan vittna om hans engagemang för Norden och åtföljande stora besvikelse över nordiska samarbeten som ännu inte har sjösatts eller uppnått sin fulla potential. Den nordiska tematiken får särskilt stort utrymme när han redogör för fyra visioner ”sprungna ur en regionalt nordisk, nordlig, nordatlantisk eller östersjöisk verklighet på 2000-talet”: en om Öresund, en om Barents hav och Nordkalotten, en om den nordiska försvarsunionen och en övergripande om Nordens plats och funktion i Europa. Den nordiska tanken är dock genomgående, liksom den bitvis väl nostalgiska längtan till en era, särskilt tidig efterkrigstid, som flytt. Dels bidrar den till att de många exemplen på konkurrens och splittring på de nordliga breddgraderna synes vara värre och vanligare än på andra håll, vilket sannolikt inte är fallet. Dels saknas i Lindroths bok i allt väsentligt de många nutida exemplen på utbyten över de nordiska gränserna, där det inte är politiker eller diplomater som är avsändare, utan skönlitterära författare, musiker och film- och tv-regissörer.

Invändningarna till trots ska det understrykas att *Vi som inte var med i kriget* är en angelägen bok. För mången läsare kan den antagligen fungera som en viktig påminnelse om vikten av att hålla historien, både den som är avlägsen i tid och den väldigt färska, vid liv.

Ulf Zander

ANNA LIHAMMER OCH TED HESSELBOM

VIKINGEN

En historia om 1800-talets manlighet

Historiska Media 2021

Bilden av en ensam man med svallande muskler, skägg och en fast blick som blickar ut i fjärran kommer troligtvis till de flesta av oss – oavsett historiska förkunskaper – när vi tänker på ordet viking. Detta fantasifoster, som föddes under nationalismens tidevarv på 1800-talet, tycks vara så starkt befäst i vår föreställningsvärld att inga motstridiga fakta tycks råda bot på det. Men var kommer denna bild av vikingen ifrån? Varför behövdes den? Detta är frågor som Anna Lihammer och Ted Hesselbom söker svar på i *Vikingen: En historia om 1800-talets manlighet* (2021). Genom att kombinera olika teman såsom konst, politik och litteratur gör de en ansats att separera bilden av vikingen från den faktiska vikingatiden.

Boken är populärvetenskapligt skriven och har ingen uttalad teoretisk och metodologisk förankring. Ett teoretiskt begrepp som trots detta är centralt är historiebruk. Studien hade lyfts till en högre analytisk nivå om detta begrepp gavs en förklaring, eftersom det inte har en entydig innebörd. För den som är invigd i forskningsfältet förefaller boken inte presentera några nya rön. Vad författarna däremot gör, och detta på ett förtjänstfullt sätt, är att skapa en syntes av kunskap om bilden av vikingen och presentera den som en sammanhängande berättelse.

Berättelsen om denna abstrakta tankekonstruktion tar sin början i tre konkreta händelser i Sveriges historia. Först ut är mordet på Gustav III år 1792 och revolutionen som uteblev. Därefter redogör författarna för mordet på Axel von Fersen år 1810, en händelse som kommit att kallas ”den svenska vanärens botten”. Den tredje och sista händelsen är Sveriges kapitulation under Ryssland år

1809, då Sverige förlorade Finland, Åland, Västerbotten och delar av Lappland. Sammantaget resulterade dessa tre händelser enligt författarna i en kris i den svenska självbilden. Beskrivningen av dem är emellertid onödigt lång och hade med fördel kunnat kortas ned, då de upptar stort utrymme i förhållande till bokens begränsade antal sidor. Riktigt spännande blir det nämligen när författarna tar sig an Götiska förbundet.

Författarna låter läsaren stifta bekantskap med en skara unga män ur samhällets kulturelit som satt sig för att lösa den svenska manlighetens kris under tidigt 1800-tal. Götiska förbundets medlemmar, som bland andra bestod av Erik Gustaf Geijer och Esaias Tegnér, ville bort från allt som hade med Gustav III, och den manlighet han företrätt, att göra. De sökte därför efter förebilder för svenska män i det avlägsna förflutna. Dessa förebilder skulle förkroppsliga ideal såsom att ha karaktär och besitta handlingskraft, i stället för att öppet visa sina känslor och vara oförmögen att agera.

Medlemmarna i Götiska förbundet företrädde en historiesyn vari historien ansågs kunna användas för att skapa nationell samhörighet i samtiden. De var övertygade om existensen av en svensk folksjäl och trodde att sökandet efter denna bäst gjordes i det förflutna. Geijers båda dikter *Vikingen* och *Odalbonden* representerade två sidor av det nya manlighetsidealet. Vikingen var den starka och äventyrliga mannen som styrdes av karaktär och handlingsförmåga. Odalbonden var den självägande och stolta bonden som i stillsamhet skötte sin gård. Dessa två figurer blev så småningom till en och samma idealrepresentation av vad den svenske mannen skulle vara. Här finns det långa linjer i svensk nationalism för författarna att bygga sina argument på, vilket de emellertid väljer att inte göra. Dessutom hade en internationell utblick – det var inte bara svenskar som i sina nationalistiska strävanden försökte hitta hjältar i det förflutna – varit förtjänstfull för att placera uppkomsten av bilden av vikingen i en bredare västerländsk utveckling under 1800-talet. Författarna gör förvisso en nordisk kontextualisering, men denna är begränsad och kunde ha varit mer djupgående.

Särskilt intressant blir det när författarna skriver om Karl XIV Johans bruk av fornnordiska myter för att markera sin tillhörighet som svensk kung. Som född fransman hade han ett behov av att legitimera sin makt och valet föll, till synes oberoende av Götiska förbundets strävanden, på ett fornnordiskt kulturarv. Karl XIV Johan lät bland annat framställa sig själv som den fornnordiske guden Oden i målningar och skulpturer.

I kungliga händer blev vikingen en naturlig ledare men en annan bild kom att dominera i samband med att borgerligheten växte fram i Sverige: vikingen som en ”selfmade man”. Borgerlighetens ideal kom att påverka framställningen av vikingarna och vikingatiden, vilket förklarar varför det i skildringar av vikingatiden är så stark betoning på den manlige vikingens färder under vilka kvinnan stannade hemma.

När Oscar Montelius delade upp järnåldern i olika tidsepoker på 1870-talet blev vikingatid en vetenskaplig beteckning. Arkeologerna ville under denna tid helst hitta män i de vikingatida gravar som grävdes ut. När fynden visade sig vara kvinnliga kvarlevor resulterade det i besvikelse. Boken visar med detta varför det är viktigt att arkeologer, liksom historiker och andra humanister, utforskar hur den egna disciplinen bidragit till och bidrar till konstruktioner av nationella identiteter.

Lihammer och Hesselbom beskriver hur bilden av vikingen kom att massproduceras och leta sig in i de svenska hushållen genom inredning och bruksföremål. Här syns styrkan i att blanda perspektiv för att följa hur en abstrakt idékonstruktion sprids och blir en del av det kollektiva historiemedvetandet.

Författarna avslutar sin beskrivning av 1800-talets manlighet med att säga att bilden av vikingen var cementerad vid sekelskiftet 1900. Vikingen var enligt den allmänna uppfattningen, en muskulös och skäggig man som bar både vapen och en behornad hjälm. Här hade boken gärna fått sluta, eftersom den avrundande skildringen av utvecklingen av bilden av vikingen under 1900-talet och början av 2000-talet haltar något.

När författarna lämnar fokusområdet för boken driver de sin tes – att vikingen är en uteslutande manlig karaktär – alldeles för hårt. Genom att följa vikingen i marknadsföring, mode, politik och populärkultur visar de hur han under 1900-talet brukats av allt från marknadsförare till nazister. Bilden av den manliga vikingen är visserligen dominerande, men den hade behövts kompletteras av, och problematiseras i förhållande till, alla de kvinnliga vikingar som skildras i samtida populärkultur. Bokens förtjänster överflyglar emellertid dess brister. Även om den innehåller ett antal överflödiga upprepningar så lyckas författarna med vad de har föresatt sig att göra, nämligen att lösgöra vikingen och vikingatiden från varandra.

Julia Håkansson

MAGNUS ANDERSSON

TIDIG BANKVERKSAMHET I SVERIGE under industrialiseringsprocessen 1850–1920

Gidlunds förlag 2021

I mitten av 1800-talet var Sveriges ett förhållandevis fattigt land i utkanten av Europa. Men varför förblev inte Sverige ett fattigt land i Europas utkanter, som ingen brydde sig om; ett land som enbart exporterade råvaror och enkla industrivaror, ett land likt dagens Ryssland? I stället blev Sverige det land som, tillsammans med Japan, hade den bästa ekonomiska utvecklingen i världen mellan 1870–1970. I den här processen var den framväxande bankverksamheten i Sverige central. Därför är boken en viktig byggsten för att förstå Sveriges utveckling från fattigt jordbruksland till en av världens ledande industrinationer.

Under den svenska industrins framväxt förändrades och moderniserades hela bankverksamheten i Sverige. En av de viktigaste förändringarna var övergången från enskilda banker, där ägarna enskilt stod ansvariga för bankens alla skulder, till aktiebolag, där investerarna enbart var ansvariga för och riskerade sitt insatta kapital. Aktiebolagsformen, som fick sitt stora genombrott under andra hälften av 1800-talet, möjliggjorde investeringar, risktagande och riskdiversifiering i en större skala än tidigare. Detta passade mycket bra för de ofta storskaliga och riskfyllda industriella projekt som bolagen i de nya näringarna inom järnväg, energi, råvaruutvinning och förädling efterfrågade. Även för bankerna blev aktiebolagsformen tongivande och ledde till ett större risktagande från bankernas sida.

Under 1800-talets senare del kom den industriella utvecklingen av Sverige i gång på allvar: handeln ökade, kommunikationer som järnvägen och telefonnätet byggdes ut, fabriker anlades. Växande industrier och utrikeshandel

ställde kreditväsendet inför nya omständigheter. Behovet av affärskrediter och handel i andra valutor ökade vilket gjorde att bankväsendet expanderade. Över hela landet byggdes ett system av affärsbanker ut. Om denna utveckling berättar Magnus Andersson mycket förtjänstfullt i sin mycket läsvärda bok. Han påminner oss om att Sveriges utveckling från ett fattigt jordbruksland till en rik industrination inte hade varit möjlig utan ett fungerande bankväsende.

Samtidigt som bankverksamheten i Sverige växte, växte också statens kontrollfunktioner, det vill säga bankinspektionen. I enlighet med Douglass Norths berömda sportanalogi kan de finansiella regleringarna förstås som ”spelets regler”, de finansiella företagen som ”spelarna” och Bankinspektionen som ”spelets domare”. Målet med övervakningen var att alla med oktrojer skulle behandlas lika och ges en lika sträng behandling av staten.

Ett annat exempel som tas upp i boken är det ökande behovet av affärskrediter, det vill säga korta krediter som oftast var relativt riskfyllda och som också var otroligt konjunkturkänsliga. Boken tar upp ett antal kriser under 1800-talets andra hälft där bankerna fick stora kreditförluster. Denna utveckling ledde till att staten blev tvungen att gå in och rädda ett antal banker, likt det scenario som utspelades sig under finanskrisen på tidigt 1990-tal och krisen 2008–2009.

Andersson beskriver också hur de svenska bankerna med hjälp av utländska kreditorer var med och understödde utbyggnaden av det svenska järnvägsnätet under 1800-talet. Det svenska järnvägsnätet var en viktig förutsättning för Sveriges industrialisering. Vidare tar författaren upp när alla svenska lokala banker konsolideras till ett antal större banker, alltså när den stora banksammanslagningen i Sverige började. Utvecklingen i Skåne liksom i Stockholm och Göteborg går mot att bankerna blir färre och större.

Bokens styrka, och kanske en svaghet, är att den inte går att ”slöläsa” eller lyssna på. En detaljrik bok som denna, full med namn, tabeller och siffror, måste läsa med full koncentration. Vem ska då läsa boken?

Läsaren bör besitta en grundläggande kunskap om Sveriges ekonomiska historia, främst under 1800-talet och tidigt 1900-tal, och inte vara rädd för de flitigt förekommande siffrorna i boken. Läsaren bör också ha relativt goda kunskaper om viktiga begrepp inom bankväsendet, exempelvis vad en oktroj är, vad en växel är samt begreppet obligationer. Utan en förståelse av dessa begrepp kommer mycket av innehållet och många av bokens poänger passera förbi obemärkta. Slutligen bör läsaren inte väja inför en bok med många namn på företag

som Hofors Bruk, AB Grängesberg, Oxelösund och Bergslagens Järnväg AB, namn på banker som Göteborgs Enskilda bank, Stockholms Enskilda bank och Skånes Enskilda bank och personnamn som Wallenberg, Fränckel och Dickson.

Avslutningsvis: om du är intresserad att lära dig mer om hur den växande banksektorn påverkade Sveriges industrialiseringsprocess under andra halvan av 1800-talet och början av 1900 ska du läsa den här boken.

Mats Åkesson

ANDERS JOHNSON

SVENSKA INDUSTRISNILLEN

Historiska Media 2021

&

ARNE NORLIN

FEMTIONIO FANTASTISKA NOBELPRISTAGARE och tre riktigt usla

Lind & co 2021

Det finns många orsaker till det välstånd som vi kan glädja oss åt och som till stora delar beror på den tekniska och vetenskapliga utvecklingen i vad som ofta benämns den västerländska delen av världen. Det finns all anledning att studera strukturer i utvecklingen men också viktiga personer i sammanhanget. Det gäller i synnerhet naturvetenskaperna, där det inom den kristna världen länge var kyrkans ledning som avgjorde vad som rätt och vad man fick göra. För oss är det självklart att genom experiment och observationer ta reda på hur något fungerar och vad man kan göra med kunskaperna, dessutom att man fritt kan publicera och sprida sina rön. Men i stort sett var det först på 1600-talet, och då främst i de icke-katolska områdena, som en mera organiserad naturvetenskaplig forskning och utbildning växte fram. Statsmakterna insåg alltmer hur viktigt detta var både för samhället i stort och för speciella ändamål och stöttade på olika sätt verksamheten och utbildningen genom statliga forskningsinstitut som med tiden följdes av privatstödda exempel. Vetenskapsmannen som sådan fick

en särskild roll i samhällslivet. Mycket av den grundforskning som då gjordes blev basen för mycket av dagens teknik och naturvetenskap. Man lärde sig inte bara hur naturen var beskaffad utan också hur människan kan nyttja och styra dess krafter, inte bara styras av dem. Otto von Guericke (1602–1686) experiment ledde exempelvis till de första ångmaskinerna.

De här två böckerna handlar om personer som genom sina praktiska insatser eller sin forskning gjort stor nytta för många och som är fina åskådningsexempel på de allmänna kringfaktorerna i texten ovan.

SVENSKA INDUSTRIRNILLEN

Från att, fram till mitten av 1800-talet, ha varit ett land där väderleken var den viktigaste faktorn för hur den stora majoriteten kunde försörja sig, till ett land där industrin avgjorde levnadsnivån, gick det mycket snabbt. Orsakerna var flera: ökad internationell efterfrågan men också inhemsk sådan i takt med den stora folkökningen, politiska och ekonomiska reformer och, minst lika väsentligt, ett antal industrinillen som gjorde banbrytande insatser på en rad områden. Helt avgörande för den snabba utvecklingen var ett antal uppfinnare, tekniker och entreprenörer som kunde bygga upp tillverkning och försäljning. Det är deras historia den här boken tar upp. I den första delen, ”Det svenska ekonomiska undret”, får vi dessutom en samlad genomgång av såväl de ekonomiska, teknologiska och sociala faktorer som föregick den, från 1870-talet, snabba utvecklingen liksom de samhälleliga förändringar som följde.

Ytligt sett kan det tyckas vara märkligt att så många ”snillen” kom fram och slog igenom samtidigt under en ganska kort period, men förutom de olika marknadernas efterfrågan fanns ett antal inhemska faktorer som i grunden förändrade Sverige. De förmodligen viktigaste var de liberala näringslivsreformer som genomfördes efter 1840 där Lars Johan Hiertas och Johan August Gripenstedts insatser var avgörande.

I och med att skråväsendet avskaffades fick vem som helst starta egen verksamhet. ”Med en viss förenkling kan man säga att före denna period (1840–1870) var all näringsverksamhet förbjuden om näringsutövaren inte hade ett uttryckligt tillstånd för sin verksamhet. Efter reformerna var all näringsverksamhet tillåten för alla myndiga personer om den inte var uttryckligen förbjuden”. Det var kort sagt fritt fram för entreprenörer.

En annan och sällan uppmärksammas faktor var de olika skolreformerna

under 1800-talet. I och med folkskolestadgan 1842 tog staten ett övergripande ansvar för vad man hoppades skulle bli en allmän medborgarskola men det blev inte så. 1849 tillkom de statliga läroverken för att man sedan via universiteten skulle kunna tillgodose statens behov av präster, ämbetsmän och läkare.

Mindre bekant, men viktigare för den ekonomiska utvecklingen, var de många tekniska skolor som grundades på många håll, flera redan på 1820-talet. Ibland finansierades de genom donationer och, i likhet med Chalmerska slöjdskolan i Göteborg, var de avsedda att ge barn från fattiga familjer en god utbildning. Man får inte heller glömma den tekniska utbildning som bedrevs inom delar av Försvarsmakten.

Även om boken till största delen behandlar de större industrierna och männen bakom dem så tar den också upp och exemplifierar vad näringsfriheten betydde för kvinnorna och vad kvinnor kunde bidra med. Även om det var män som ledde företagen så var deras hustrur oerhört viktiga för delar av verksamheten, vilket det också berättas om.

”Snilleindustri” som begrepp började användas på 1920-talet. Med tiden har det avsett industrier som byggde på snillrika uppfinningar eller tekniska konstruktioner och som varit framgångsrika under långa tider. ”Industrisnillen” syftar alltså på personerna bakom konstruktionerna. Men ett företag blir inte framgångsrikt enbart på förnämlig teknik, det krävs ekonomiskt kunnande och administrativ kompetens för att bygga upp och driva verksamheten. I den här boken porträtteras ett trettiotal snillen varav en del är sådana som var både uppfinnare och skickliga företagsledare. Det bör, som författaren skriver, nog höra till allmänbildningen att, utöver Alfred Nobel, känna till namn som Gustaf Dalén, Gustaf de Laval, Lars Magnus Ericsson, Jonas Wenström, Sven Wingquist med flera.

Författaren diskuterar avslutningsvis om det fanns några gemensamma personliga förklaringar till de många fina insatserna, men ifråga om uppväxt, utbildning, geografisk hemvist var det mycket varierande. Vanligt var dock att man växte upp på landsbygden, Skåne med dess stora jordbruk undantaget, i Mälardalsregionen eller Bergslagen med sin järnbrukstradition. Gemensamt var nog att man kunde tänka systematiskt på att utnyttja nya forskningsrön och energikällor i ett sammanhängande system, så som den store Christopher Polhem en gång hade arbetat. Gemensamt för många i de här första generationerna var också att de på olika sätt månade om sina anställda. Man kan förmoda att deras

många gånger enklare bakgrund gjorde dem extra lyhörda för de anställdas och deras familjers behov. Det är omvittnat från flera håll vad deras hustrur bidrog med i det arbetet.

Detta är kort sagt en bok som borde finnas med vid alla slags studier av Sveriges moderna historia.

FEMTIONIO FANTASTISKA NOBELPRISTAGARE: OCH TRE RIKTIGT USLA

Industrialismens samhällsförändringar och dess många avigsidor engagerade under hela 1800-talet politiska tänkare att diskutera framtiden; hur man borde förhålla sig till utvecklingen och vad som borde spela huvudrollen för verksamheten. Lite förenklat kan man säga att den ena sidan förordade ett effektivt synsätt där människan härskade över naturen, och där individen fick stå tillbaka för en rationell teknisk utveckling, medan den andra ansåg att framtiden låg i att man anpassade sig till naturen och individernas behov. Det är väl inte orimligt att anta att Alfred Nobel mycket väl kände till diskussionerna och att det påverkade formuleringen i testamentet: ”gjort mänskligheten den största nytta”.

Att som här kunna göra ett representativt urval för att visa hur man kommit nära Alfred Nobels villkor, och samtidigt för en större publik levandegöra forskningshistorien bakom det som belönats, är verkligen beundransvärt. Även den icke fackkunnige kan följa med i exempelvis forskningen kring atomkärnan, från Rutherford till de som kom fram till de minsta smådelarna. Jag tror att nästan alla som läser boken kommer att finna någon insats bland medicinarna som varit viktig för just dem och vi alla möter dagligen något att tacka Jack Kilby för.

Det som lyfter boken från att vara något helt annat än utförliga uppslagsboksartiklar är hur författaren levandegör de olika personerna och deras väg fram till det de belönats för. Man ser hur de principer för vetenskapens uppgift i samhället, och att forskaren bör söka sanningen utan religiösa eller andra hinder, som Francis Bacon förespråkade på 1600-talet alltjämt gäller och har varit avgörande för de stora framstegen. Men ännu kan katolska kyrkan vilja stoppa forskning som Robert Edwards om provrörsbefruktning. Denna räddades av att amerikanska stiftelser trädde in när de engelska anslagen drogs bort.

Varje pristagare presenteras utförligt på 3–5 sidor med såväl personliga uppgifter om bakgrund, utbildning och hur han/hon kom fram till det som belönades. I en del fall stred deras idéer stred helt mot den etablerade forskningen.

När Werner Forssmann, efter lyckade försök med att föra in kateter till hjärtat på sig själv, lät spruta in kontrastvätska och röntga sig, avfärdades han av Tysklands då ledande kirurg med att ”sådana konster passar på cirkus men inte på en anständig klinik”. Ett annat exempel är Barry Marshall som blandade bakterier från en magsårspatient med kycklingbuljong och drack sörjan för att se om hans tes, att bakterier orsakade magsår, var korrekt. När hans artikel om detta kom ut var motståndet stort på flera håll, bland annat från stora läkemedelsbolag i USA som hade stora inkomster från läkemedel för andra förmodade orsaker.

Boken är populärvetenskapshistoria på hög nivå. Personurval och delar av redigeringen gör det möjligt att följa den vetenskapliga utvecklingen inom områden som präglar det som nu är ett modernt samhälle. Till varje namn i innehållsförteckningen bifogas också vad pristagarna belönats för. Med det som hjälp kan man sätta ihop hur man efterhand får allt klarare insikt i till exempel atomernas byggnad och vad den kunskapen lett till: energiutnyttjande på gott och ont liksom till digitalsamhället, etapper på den väg som till stor del grundlades på 1600-talet. Även om det, som författaren skriver i förordet, borde ha varit fler kvinnor så finns de med i boken. När jag skriver detta har jag nyss läst att man i Japan nu använder Emmanuel Charpentiers och Jennifer Doudnas teknik med gensax för att få fram sötare tomater.

Som namnet vitaminer anger är de livsviktiga för oss alla. Utöver de som fått plats på stora listan ägnas ett särskilt kapitel åt dem som belönats för sina insatser i vitaminforskningen. Därutöver finns det ett fylligt avsnitt med berättelser kring priset och ett annat med litteratur och lästips för den som vill veta mer om pristagarna

Jan-Olof Fallström

ANDERS JOHNSON

ANNA WHITLOCK reformpedagog och rösträttsledare

Förlaget Näringslivshistoria 2020

I förordet skriver Anders Johnson att det är märkligt att ingen omfattande biografi över Anna Whitlock är skriven tidigare, inte minst eftersom hennes samtida generationskollegor, såsom Ellen Key och Selma Lagerlöf, har behandlats i otaliga skrifter. Den enda biografi som finns handlar om Whitlock som en av lärarna på Whitlockska samskolan, skriven av Sigrid Björklund året efter Whitlocks död. En anledning till detta kan vara, som Johnson själv nämner, att reformpedagogen efterlämnat få sparade handlingar. Av den anledningen har Anders Johnson fått söka information om Whitlock i dåtidens tidningsartiklar och i bevarade handlingar från Whitlocks fosterdotter Helga Silverstolpe. I Johnsons biografi får vi följa Anna Whitlock (1852–1930) och hennes arbete med Whitlockska skolan, sedermera samskolan, fram tills den senare lades ner 1978.

Anna Whitlock växte upp i Stockholm. Redan som liten törstade hon efter kunskap. Hon lärde sig läsa vid fyra års ålder och närde tidigt en önskan om att bli lärare. När hon som sjuuttonåring gick på Rossanderska kursen blev hon kurskamrat och nära vän med Ellen Key. Key kom bland annat att undervisa på Whitlockska skolan och under en tid delade de också hushåll i Stockholm. Mötet med Key kom att få stor inverkan på Whitlocks fortsatta liv som skolledare och pedagog.

Anna Whitlocks strävan att tänka nytt och att, genom sin experimentverkstad till skola, visa andra sätt att förmedla kunskap på, ledde henne ut på flertalet bildningsresor. I Tyskland, Frankrike och Schweiz kunde hon på plats läsa, dis-

kutera och inhämta tidens radikala idéer om samhälle och pedagogik.

Johnsons grepp, att relatera Whitlocks liv och verk till de personer som hon träffade och de sammanhang som hon befann sig i, höjer bokens värde. Biografin ger därmed läsaren en god inblick i såväl de liberala och kulturradikala nätverken i Stockholm, som dåtidens pedagogiska och religiösa nytänkare, både innanför och utanför Sveriges gränser. Bland hennes umgänge fanns, förutom Ellen Key, bland andra Kerstin Hesselgren, Anna Lindhagen, Emilia Broomé och Elsa och Natanael Beskow. Med dessa kom Whitlock att organisera föreläsningar i bland annat Centralförbundet för socialt arbete, Verdandi, Tolfterna, Stockholms arbetareinstitut och Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt.

Trots att mycket av hennes arbete hade politiska undertoner bottnade hennes engagemang i ambitionen att rusta kvinnor till att bli självständiga medborgare. Som biografins undertitel *Reformpedagog och rösträttsledare* påvisar, var det främst inom det pedagogiska fältet som hennes engagemang låg. Utbildning och diskussionsklubbar skulle i sin tur väcka kvinnornas intresse för att aktivt delta i den politiska debatten.

En styrka med boken är Johnsons detaljerade beskrivningar av dåtidens idéer, politiska reformer och utbildningssystemets framväxt. En annan är de generösa beskrivningarna av personerna kring Whitlock. Detta sammantaget gör dock att biografien lika mycket är en skildring av en tid som en levnadsteckning över Whitlock som person. Bilden av Whitlock och hennes gärningar fördjupar samtidigt bilden av dåtidens samhälle och kvinnornas samhällsengagemang.

Johanna Ringarp

ÅKE HOLMQUIST

BEETHOVEN

Den användbare titanen

Gidlunds förlag 2021

År 2011 publicerade Åke Holmqvist, historiker, pianist, VD och konstnärlig chef för Stockholms konserthus och Kungliga filharmonikerna, och åren 2001 till 2010 ständigt sekreterare vid Kungliga musikaliska akademien, ett mastodontverk om Ludvig van Beethoven (1770–1827). Verket hade den kaxiga titeln *Beethoven. Biografin* och omfattade över 900 sidor musikhistorisk analys av Beethovens liv, gärning och den omgivande kontexten. Redan som 18-åring skrev Holmqvist in sig i den svenska musikhistorien som otvetydig Beethoven-expert då han på ämnet Beethoven vann Tiotusenkronorsfrågan i SVT. Beethoven, som 1822 blev invald som ledamot i den musikaliska akademi som Holmqvist senare skulle bli ständigt sekreterare för, har alltså sedan de tidigare åren följt författaren genom hans musikadministrativa karriär.

Biografins titel och det mycket omfattande och detaljerade innehållet skickade budskapet att detta var den definitiva biografien, mer behövde inte göras. Men den definitiva biografien låter sig inte skrivas – det finns alltid mer att göra kring en historisk persons levnad och avtryck i historien. Mycket riktigt har Holmqvist lyckats pressa ur sig ytterligare nästan 600 sidors beethoviana, nu med tematiken hur Beethoven använts politiskt under de senaste cirka 200 åren. Användandet av Beethoven inom populärkulturen illustreras av titelspåret till Stanley Kubricks våldsdystopi *A Clockwork orange* från 1971, för övrigt ett exempel på beethoviana. Filmen är baserad på en roman av Anthony Burgess, med samma titel som filmen, och handlar om Beethoven som avgudad tonsättare och hans musik som verktyg för statlig terrorism, då hans musik används i behand-

lingssyfte för att minska huvudkaraktärens fascination för våld.

Holmquists Beethoven-odyssé sträcker sig från tiden före Beethovens födelse till hans kulturella avtryck i samtiden. Odyssén omfattar både en genomgång av Beethovens egen politiska uppfattning, som dock inte är skönjbar i hans musik, och hur han har använts och tolkats in i olika politiska strömningar genom historien.

Boken är mycket intressant och saknar sin motsvarighet i en svensk kontext, undantaget enstaka artiklar av bland annat etnologen Stefan Bohman och undertecknad. De internationella standardverken i genren är annars David B Dennis *Beethoven in German Politics 1870–1989* och Esteban Buchs *Beethoven's Ninth. A Political History*.

Innan Holmquist går in på det politiska användandet av Beethoven gör han en mycket detaljerad genomgång av den politiska situationen i det Habsburgska riket vid tiden för Beethovens födelse och åren därefter. Kännetecknande för perioden var den upplysta absolutism som formades av den habsburgska kejsaren Josef II (1765–1790), inom vilken en demokratisering av samhället växte fram med bibehållen absolut kejsarlig makt. Allt för folket – ingenting genom folket. Denna så kallade *josefinism* formade Beethovens politiska uppfattning. Den innebar för honom en känsla av att tillhöra de högre klasserna utifrån uppfattningen att personliga kvalifikationer stod över börd, men också ett avståndstagande från de lägre klasserna. Samhörigheten med de högre klasserna hade också ekonomiska implikationer då det vara den grupp som stod för musikbeställningarna. Majoriteten av Beethovens verk är följdriktigt dedicerade till adliga personer. Dedikationerna fungerade ofta som tack för ekonomiskt stöd men också som politiska markeringar, som exempelvis nionde symfonins dedikation till den preussiske kungen Friedrich Wilhelm III, vilket innebar en näpst riktad till den habsburgske kejsaren.

Beethovens personliga öde och kamp i form av dövhet, hälsoproblem, andra personliga kriser och ekonomiska bekymmer, men framför allt hans status som en av världshistoriens främste kulturskapare, ligger till grund för det breda användandet och tolkningen av hans musik och bilden av honom som vägvisare och föredöme.

Holmquist visar att Beethoven inte var trogen specifika politiska ideal utan att han, i syfte att tillfredsställa uppdragsgivare, kan karaktäriseras som en politisk opportunist. Inte minst den tredje symfonins (Eroica-symfonin) tillkomst-historia vittnar om detta utifrån dess koppling till Beethovens uppfattning om

Napoleon. Dock menar Holmquist att det som särskilt utmärker Eroica-symfonin är dess hjältebild: hur den har varit central i skapande av hjälten Beethoven och fungerat som ett kongenialt uttryck för Beethovens musikaliska stil, den heroiska, snarare än som ett uttryck för Napoleondyrkan. Inledningsvis såg Beethoven Napoleon som en arvtagare till josefinismens idéer. Den franske kejsaren fungerade som en motkraft till det Wien som inte öppnat sina armar tillräckligt för Beethoven, men Napoleons kröning till kejsare 1804 upprörde Beethoven och innebar att han strök den ursprungliga dedikationen i Eroica-symfonin.

Mycket av källorna till Beethovens egen hållning är de konversationshäften som han började använda i sin kommunikation med omvärlden då hörseln svek honom. Ett annat viktigt dokument är det så kallade *Heiligenstadttestamentet* där han ger röst åt sitt tragiska livsöde som döv tonsättare men också iscensatte sin heroiska självbild.

Beethovens förankring i både totalitära och upplysningsrelaterade politiska ideal utgör en grund för att Beethoven kunde användas i såväl demokratiska som totalitära sammanhang, såväl av vänster- som högeranhängare, menar Holmquist. För övrigt finns en liknande dualism i Richard Wagners politiska hållning, vilket banade väg för både nazistisk och socialistisk dyrkan av hans verk och person. Wagners Beethoven har ett eget kapitel. Wagner identifierade sig starkt med både människan och konstnären Beethoven. Han fick en avgörande roll för den politiska bilden av Beethoven och dess funktion att ena Tyskland och positionera ”det tyska” mot Frankrike.

Den politiska användningen av Beethoven under 1900-talet kan ses i de mest diversifierade politiska schatteringar och sammanhang. Han hyllades av den tyska arbetarrörelsen i Nazityskland, av Lenin, i DDR med spridning till Kina, inom den rasistiska regimen under Ian Smith i 1970-talets Rhodesia, et cetera. När nionde symfonin gjordes till officiell Europahymn på 1980-talet, blev Beethoven europé och en samlande kraft för den europeiska enigheten, bland annat för att han uppfattades sakna nationell bindning.

Användandet av Beethoven är onekligen en fascinerande historia och Holmquist har gjort en mycket viktig kulturgärning med sin bok. Den är sprängfylld med fakta och initierade tolkningar, om än i vissa fall alltför detaljerad. Slutomdömet kan dock inte bli annat än att den är läsfest för alla med ett kulturhistoriskt intresse.

Henrik Rosengren

CARIN BERGSTRÖM

SOFIA
En drottningens liv*Historiska Media 2021*

Docent Carin Bergströms biografi *Sofia. En drottningens liv* (2021) har ett kronologiskt upplägg som varvar inblickar i kungafamiliens privatliv med vad som hände i samhället. Sofia föddes som prinsessa av Nassau 1836, dotter till hertig Wilhelm och hans andra hustru Pauline av Würtemberg. Sofia fick en god uppfostran där självbehärskning och måttfullhet lyftes fram. Det var viktigt att utveckla en god karaktär. Betygsprotokoll, uppsatser och brev vittnar om hennes intresse för historia, religion och samhällsfrågor, och goda kunskaper i engelska. Politiskt orienterade sig Sofia tidigt åt det liberala hållet och kallades av bröderna för ”unsere demokratische Schwester”.

Sofia och den blivande Oscar II träffades på slottet Monrepos, där den svenske prinsen med vacker tenorstämman sjöng Beethovens *Adelaide* till Sofias pianoackompanjemang. Efter denna romantiska inledning dröjde det endast några dagar innan de två bestämde sig för varandra. Sommaren 1857 blev det bröllop i Wiesbaden och som hertiginna av Östergötland fick Sofia ett entusiastiskt mottagande i Sverige. Svenska hade hon snabbt lärt sig. Ett år senare föddes den blivande Gustaf V och sedan kom familjen att växa med ytterligare tre söner: Oscar, Carl och Eugen. Sofia och Oscar delade ett stort intresse för musik och litteratur och Sofia stödde makens författarskap. Oscar skrev dikter och översatte Goethes *Torquato Tasso*. Vi får också följa hur paret lät bygga sommarslottet Sofiero och de härliga sommarvistelserna där för hela familjen.

Snart kom Sofias liv att alltmer präglas av sjukdom och hon kom att vistas långa perioder utomlands på olika kuranstalter. Vad det exakt var för sjukdomar

framgår dock inte. Hennes stora politiska intresse märks tydligt, både i makarnas korrespondens och i hennes intensiva tidningsläsande. Hon var väl insatt i de ärenden som diskuterades i riksdagen, liksom i internationella frågor. Sommaren 1870 drack Sofia brunn i Bad Ems, där kungen av Preussen och den ryske tsaren också befann sig. Förmodligen var det en strategi från Oscars sida att låta Sofia vistas där; för att bevaka Sverige-Norges intressen samt informera sig om det politiska spelet på den internationella arenan. Hon var dessutom släkt med flera av huvudpersonerna.

Under 1870-talet, när Sofia blivit drottning, följde några svåra år inom familjen. Sofias hälsa försämrades och de officiella plikterna ökade. Samtidigt tycks Oscar II haft utomäktenskapliga affärer. I slutet av 1800-talet knakade det också alltmer i fogarna i den svensk-norska unionen. I Norge hade en djup misstro växt mot Oscar II:s försök att hävda den personliga kungamakten. Sofia såg lättare än maken när striden var förlorad. När Oscar funderade på att ta till militära maktmedel för att upprätthålla unionen, manade Sofia till eftergifter mot norrmännen. Carin Bergström framhåller Sofias medverkan till en fredlig upplösning av unionen 1905.

Ett livsverk som Sofia var oerhört stolt över var tillkomsten av Sophiahemmet, sjukhem och sjuksköterskeskola. Sofias starka religiösa tro låg bakom denna inrättning, som hon hela livet varmt intresserade sig för. Drottning Sofia avled 1913 och var in i det sista engagerad i Sophiahemmet, ett tydligt vittnesmål på hennes intresse för människor och sjukvård. Carin Bergström har skrivit en läsvärd och intressant biografi om drottning Sofia, hennes liv och verksamhet.

Eva Helen Ulvros

EVA BLOMBERG (RED.)

EN QVINNA LÄKARE! Doktor Karolina Widerström

Apell Förlag 2021

År 1888 examinerades Karolina Widerström vid Karolinska institutet. Därmed fick Sverige sin första kvinnliga legitimerade läkare. Redan under sitt liv gjorde Widerström sig känd för att inte bara vara en pionjär inom det medicinska området, utan också en person som deltog i samhällsdebatten om allt från kvinnlig rösträtt till avskaffande av reglementering av prostituerade och för sexualupplysning. Kort sagt var hon, som historikern Christina Florin beskriver det, ett språkrör ”för den stora förändringen som skedde i Sverige och Europa under 1800-talet och 1900-talet.” Hon stod dock inte ensam i detta arbete. I en nyutkommen bok, redigerad av historikern Eva Blomberg, sätter sex forskare in Widerströms gärningar i ett större perspektiv och visar på de kontakter som hon hade med andra samhällsdebattörer.

Lite av ett detektivarbete har det varit för de inblandade skribenterna, eftersom Widerström brände sina privata brev och handlingar före sin bortgång. Uppgifter om hennes gärningar har därför fått sökas på annat håll; genom tidningsartiklar, brev som finns bevarande i andras arkiv och i de skrifter och motioner som hon skrev. Kanske är det denna svårighet att hitta primärkällor som gör att berättelsen om Widerström i viss mån känns som den upprepas, trots att bidragen har olika infallsvinklar och perspektiv på personen Karolina Widerström och hennes samtid.

I den första delen av biografien står hennes gärningar på det medicinska området i fokus. I två längre kapitel beskriver historikern Lisa Öberg dels Widerströms levnadsbana fram till hon blev färdig läkare, dels hennes arbete som

läkare. Widerström beskrivs som en energisk och driftig läkare som öppnade praktik i de fattiga kvarteren av huvudstaden, samtidigt som hon hela tiden sökte hålla sig à jour med det senaste inom forskningen.

I den andra delen, skriven av bland andra pedagogikhistorikern Beatrice Christensen Sköld, återkommer berättelsen om hennes uppväxt, men med fokus på hennes liv som barn, föräldrarnas bakgrund och de vänskapsband som knöts under de formativa åren.

Christensen Sköld har redan i antologin *Den kvinnliga tvåsamhetens frirum* (2018) skrivit förtjänstfullt om Widerströms relation med Maria Aspmann. I denna biografi fördjupas bilden av deras samvaro men också Aspmans betydelse för Widerströms samhällsengagemang, inte minst när det gäller utbildningsfrågor.

Likaså förstärks, genom psykiatrihistorikern Gunnel Svedberg bidrag om sjuksköterskan Sarah Larsson, bilden av 1900-talets första decennier som en period när mycket sattes under lupp. Sjuksköterskeyrket sågs som ett kall. Det var illa betalt och arbetsvillkoren var dåliga. Längre fanns det inte heller någon enhetlig sjuksköterskeutbildning. Först 1958 infördes en legitimation för sjuksköterskor. Att som Sarah Larsson bli en del av Widerströms läkarpraktik var således en stor sak och de två blev också nära vänner.

Den tredje och sista delen av biografien är den mest omfattande och behandlar den delen av Widerströms samhällsengagemang som sträckte sig utanför det rent medicinska området. Pedagogerna Lena Hamberg beskriver Widerströms tid som såväl skolläkare som sexualupplysare medan historikern Ann-Katrin Hatje i sitt bidrag fokuserar på de kvinnliga nätverken som Widerström ingick i, exempelvis Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt (LKPR) och Fredrika Bremer-förbundet. Ett av nätverken som här särskilt ska nämnas var Akademiskt bildade kvinnors förening. Widerström var dess ordförande mellan åren 1911 och 1918. Till föreningen, som sedermera bytte namn till Föreningen för kvinnliga akademiker, donerade Widerström sin våning på Kungsholmen i Stockholm tillsammans med en inte så oansenlig summa pengar som därefter har varit en grundplåt i föreningens stipendieverksamhet.

Sammanfattningsvis är det ett mycket lovvärt initiativ av författarna att skriva, som det kallas i förordet, en samhällshistorisk biografi. Med utgångspunkt från Karolina Widerström får läsaren god kännedom om dåtidens spörsmål och de offentliga arenor – social- och utbildningspolitik och medicin – som

en emancipatorisk kvinna som Widerström kunde verka inom. Att vara först är inte lätt men genom Widerström och andra kvinnliga pionjärer togs många steg på vägen mot det samhälle vi har nu. Biografin om Widerström ser till att vi inte glömmer bort det.

Johanna Ringarp

HERMAN LINDQVIST

ERIK

Nordens härskare och sjörövkung

Albert Bonniers förlag 2021

I svensk historieskrivning är unionsdrottningen Margaretas efterträdare känd som ”Erik av Pommern”, en benämning som ger intryck av att det rör sig om en skäligen betydelselös person, en småfurste från norra Europa som gjordes till kung över Norden. Så är det emellertid inte. Vid förra sekelskiftet konstaterade Lundaprofessorn Gottfrid Carlsson att ”Vad man än kan tillvita Erik av Pommern, obetydlig var han icke.” Nej, obetydlig var denne Erik sannerligen inte, något som Herman Lindqvist väl vet att berätta i *Erik. Nordens härskare och sjörövkung*.

Den barnlösa unionsdrottningen Margareta hade på 1380-talet tagit sin systerdotters son Bogislav som sin fosterson och gjort honom till arvtagare. I samband med detta bytte den unge prinsen namn till det mera nordiskt klingande Erik. Han erkändes som arvtagare till Norges kungatron och kröntes som kung 1397 i Kalmar till kung över Danmark och Sverige. När så Margareta gått ur tiden 1412 blev han ensam härskare över ett enormt rike som sträckte sig från Grönland i väster till Baltikum i öster, från de okända områdena i norra Sverige och Norge ner till nuvarande Tyskland i söder. Genom släktskap – hans kusin Sigismund blev så småningom kejsare över det tyska riket – knöt han kontakter långt utanför Nordens gränser. Han gifte sig med en engelsk prinsessa, Filippa, och skaffade sig därmed också allierade västerut. I mycket var Erik en kosmopolit. Han agerade i den europeiska storpolitiken, han förde krig om hertigdömena Slesvig och Holstein och han företog en vallfärd till Jerusalem – ett strapatsrikt och kostsamt företag på 1420-talet.

Eriks regeringstid skulle komma att präglas av stridigheter och konflikter. En ständigt kamp om makten över handeln utkämpades med den mäktiga handelsorganisationen Hansan. Kriget om Slesvig och Holstein utvecklades till en konflikt som kom att spänna över ett helt kvartssekel. Stora delar av Eriks tid vid makten utgjordes också, inte minst i Sverige, av det Herman Lindqvist kallar ”De våldsamma upprorens tid”. Den svenska adeln ville ha ökad makt och ökat inflytande, bönderna protesterade mot utländska fogdar och mot ett ökande skattetryck.

Slutet för Eriks tid som kung av Sverige kom på hösten 1439 då svenska stormän avsatte honom och drev honom i exil till Gotland. Här etablerade han sig som kapare, det vill säga sjörövare, ända till dess att han tio år efter sin avsättning som svensk kung fördrevs och tvingades ta sin tillflykt till sitt hemland, Pommern. Där dog han 1459.

Det är en dramatisk tid i Nordens historia och ett exceptionellt människoöde som Herman Lindqvist skildrar. Det är tydligt att Erik verkligen inte var ”obetydlig”. Det är med sann berättarglädje som Herman Lindqvist tagit sig an uppgiften att skriva om unionskungen. Här finns härliga beskrivningar av livet på 1400-talet, så till exempel i skildringen av Kalmar år 1397 då Erik kröntes (”hundar, grisar och höns flydde undan då främlingarna dånade in över kullerstenarna, där smuts och avfall stänkte åt alla håll...”) och av själva kröningen. Vi får veta hur Erik såg ut (lång och ljushårig) och att upprorsmannen Engelbrekt Engelbrektsson ”led av svår reumatism och tvingades använda kryckor”. Allt sådant gör skildringen levande.

Samtidigt spretar mycket i boken åt många håll och sådant som borde ha fått en förklaring får det inte. Det är alldeles utmärkt att författaren utförligt behandlar religionens roll i medeltidens samhälle – den kan vara svårt att förstå för oss i vårt sekulariserade samhälle – och att han i samband med detta tar upp att ”Städernas tänkeböcker är guldgruvor för information om liv och leverne under medeltiden”. Men vad var en ”tänkebok”? Hör upplysningen om hur äkten-skapsbrytare behandlades, hämtad ur just en tänkebok, egentligen hit? Boken skall ju handla om ”Erik”.

Den som saknar större förkunskaper funderar kanske över vad ”Hansan”, som plötsligt nämns på sidan 36, var eller vem i Sverige som kallades till ett ”herremöte”. Hansan får sin förklaring långt fram i texten, ”herremötet” får man mer eller mindre gissa sig till. Detta hindrar naturligtvis inte att boken är intres-

sant, men inte i alla stycken lättläst. Det får emellertid nästan helt skyllas på att den verklighet som beskrivs är svår att överblicka, särskilt nu, 500 år senare.

Det är en elegant bok om *Erik. Nordens härskare och sjörövarkung* som Bonniers gett ut. Den är rikt och vackert illustrerad. Kapitlen är försedda med anfigurer i gammal stil. Samtidigt sticker en liten elak misstanke upp. Om boken skrivits av, låt oss säga, en nybliven historiedoktor eller lärd amatörforskare, hade förlaget då låtit manuskriptet passera utan att låta någon redaktör strama upp texten? Ämnet är helt visst både spännande och intressant men ibland tycks författandet ha gått lite för fort. Vem är, för att ge ett exempel, den ”professor Norman Davies” som nämns i samband med slaget vid Tannenberg? Han finns i alla fall inte med i litteraturlistan. Många gånger tar en yvig, ja nästan frustande, berättarglädje över. Att brodern till Filippa, Eriks drottning, var sjuklig och bars i bärstol till strider i Frankrike rör egentligen varken Filippa eller Erik. Att Eriks efterträdare som unionskung, Kristoffer, försökte bärga ett skepp fyllt med dyrbarheter, men att dykaren som skulle göra det omkom, kan vara intressant – men hör det till ämnet?

Dock. Smaken är olika. Boken är vacker. Och den ger sitt bidrag till nordisk medeltidshistoria, ett ämne som ofta tycks satt lite grand på undantag i våra dagar.
Eva Queckfeldt

LENNART PEHRSON

FRANKLIN D. ROOSEVELT

President i kris och krig

Historiska Media 2020

När man i USA rankar presidenter brukar Franklin D. Roosevelt komma på tredje plats efter George Washington och Abraham Lincoln. Om Roosevelt, fyra gånger vald till president 1932–1944, har journalisten Lennart Pehrson författat en biografi. Pehrson var i 25 år utrikeskorrespondent för *Dagens Nyheter*, stationerad i New York med inriktning på amerikansk ekonomi och politik. Han har också publicerat böcker i amerikansk historia och en trilogi om den svenska amerikautvandringen. Som ofta i populariserande framställningar saknar man ibland mer djuplodande analyser och perspektiv.

Roosevelts privilegierade sociala bakgrund får sin givna plats. Han föddes 1882 i en släkt med anor långt tillbaka i Amerika. En anfader, holländaren Claes Martenszen Van Rosenvelt, hade anlänt till kolonin Nya Nederländerna och dess huvudstad Nya Amsterdam på nedre Manhattan, dagens New York, vid mitten av 1600-talet. Redan sonen ändrade efternamnet till Roosevelt. Stora förmögenheter byggdes senare upp av släkten genom fastighetsaffärer och handel med socker från Karibien. Franklins far, James Roosevelt, gifte sig som 52-årig änkeman med den betydligt yngre Sarah Delano som tillhörde en släkt med anor ända till de första pilgrimerna från England på 1620-talet. Släkten Delano hade gjort sig en förmögenhet genom handel med Kina. Att sonen Franklin skulle få Delano som sitt andra förnamn var en självklarhet.

Som barn fick Franklin barnskötare och guvernanter från flera europeiska länder. Som vuxen talade han flytande franska och tyska. 14 år gammal sattes han i ett internat norr om Boston. Senare skrevs han in vid Harvard för studier i juridik som

avslutades vid Columbiauniversitetet i New York. Snart anställdes han som advokat på en ansedd Wall Street-firma. 1905 gifte Franklin sig med sin avlägsne släkting, Eleanor Roosevelt, född 1884 i New York och dotter till president Theodore Roosevelts yngste bror Elliot. Makarna kom att få sex barn tillsammans. 1910 lämnade Franklin advokatbanan och gjorde debut i det politiska livet. Snart invald som demokrat i delstatssenaten avancerade han under första världskriget till att bli biträdande marinminister i president Woodrow Wilsons administration.

1921 drabbades Roosevelt av polio och blev rullstolsbunden från midjan och nedåt. Med svårighet kunde han stå och gå med kryckor. Trots sitt handikapp fortsatte Roosevelt sin politiska karriär. 1928 valdes han till guvernör i staten New York. Hans program fick en tydlig social dimension sedan han i Georgia sett både den vita och svarta landsbygdsbefolkningens betryck.

När börskraschen på Wall Street kom 1929 med bankkris och massarbetslöshet fick Roosevelt sin chans. President Hoover trodde att det privata näringslivet skulle ta USA ur krisen. Roosevelt, demokraternas kandidat vid presidentvalet 1932, lanserade ett helt nytt koncept: *The New Deal*. Roosevelts program efter valsegern 1932 och framåt bottnade inte i någon politisk ideologi utan kännetecknades av pragmatism. Dollarns relation till guldmyntfoten avskaffades. Stora offentliga arbeten skapades, folkpensioner och minimilöner infördes. Fackföreningarna stärktes. Alliansen mellan dessa och det demokratiska partiet blev grundmurad. Roosevelts reformer rördes inte av vare sig Eisenhower eller Nixon. Först under Reagan utsattes de för attack.

Vid presidentvalet 1936 fick Roosevelt 60 procent av rösterna. Pehrson är dock ingen valanalytiker. Han nämner inte att det redan tidigare fanns förskjutningar i valmanskåren som förebådade jordskredssegern. Ännu vid presidentvalet 1932 stödde *Svenska Amerikanska Posten* i Minneapolis Herbert Hoover men tog intryck av stämningarna i läsekretsen och började se på New Deal-politiken med positiva ögon.

Eleanor Roosevelt kom att bli makens partner i politiken. Hon betraktas som USA:s mest inflytelserika *First Lady* någonsin. Hon höll egna presskonferenser för kvinnliga journalister i Vita Huset och beträdde ordförandeposter i flera kvinnoorganisationer. Redan 1933 fick hon 300 000 brev från sympatisörer och hennes krönikor publicerades i tidningar över hela USA. Eleanor var radikalare än Franklin i många frågor. Denne var beroende av de konservativa sydstatsdemokraterna i kongressen och lade därför aldrig fram något lagförslag i medborgarrättsfrågor. När Eleanor talade inför en segregerad församling kunde

hon i pausen sätta sig bland de svarta åhörarna. Hon lämnade organisationen *Daughters of the American Revolution* efter att den svarta operasångerskan Marion Anderson hade hindrats från att sjunga i en inomhusarena i Washington. Eleanor Roosevelt besökte London under kriget och blev 1945 USA:s FN-delegat.

Roosevelt undvek länge att kritisera Hitler, som blivit rikskansler den 30 januari 1933, en dryg månad före presidentinstallationen i mars. Hans kritik mot den nazistiska raspolitiken tilltog dock snart, särskilt efter Kristallnatten 1938. När andra världskriget bröt ut fortsatte Roosevelt en tydligt isolationistisk linje. ”America First” var länge parollen i USA. Ännu sommaren 1941 ville 74 procent av USA:s befolkning att USA skulle stå utanför andra världskriget. Roosevelt och premiärminister Churchill träffades i augusti på slagskeppet Prince of Wales utanför Newfoundlandskust. De antog Atlantdeklarationen som fastslog alla länders rätt till nationellt oberoende. Roosevelt kunde dock inte övertalas att gå in i kriget men Churchill fick intrycket att han bara väntade på ”en incident”. Den skulle snart komma.

07.50 på morgonen den 7 december kom den incident som Roosevelt väntat på. 353 hangarbaserade japanska attackplan slog i två vågor ut hela USA:s stillahavsflotta i Pearl Harbor på Hawaii. Roosevelt förklarade inför en samlad kongress att krigstillstånd rådde mellan USA och Japan. Omedelbart därefter tillkännagav Hitler i den tyska riksdagen, ”Krollöperan”, att Tyskland förklarar USA krig enligt tremaktspaktens bestämmelser. För Roosevelt kom attacken till synes helt oväntat. Vid meddelandet om vad som hänt var han sysselsatt med sin stora samling på en miljon frimärken.

Den 15 november 1945, efter Roosevelts död, tillsatte kongressen ”The Joint Committee on the investigation of the Pearl Harbor Attack”. Pehrson känner tydligen inte till detta viktiga efterspel till Pearl Harbor-attacken. 44 personer förhöordes. Den 31 maj 1946 avslutades förhören och den 20 juni offentliggjordes slutrapporten, en diger sådan på 14 000 sidor. Av rapporten framgår att kommunikationen med Washington varit bristfällig särskilt dygnet före det japanska flyganfallet. Så långt som att beskylla Roosevelt för att avsiktligt ha fördröjt information till befälhavarna går dock inte kongressrapporten. Frågan är fortfarande outredd.

Nürnberggrättegången 1946 visade nazismens ofattbara ondskas. Studs Terkel gav 1984 ut boken *The Good War- an Oral History of World War II* (1984). Kanske handlade Roosevelt efter mottot att ett mindre ont kan berättiga förgörandet av ett vida större ont: nazismens fruktansvärda fara för hela den västerländska kulturen.

Lars-Göran Tedebrand

ERIK WÅNGMAR

HUSEBYFRÖKEN

En studie om Florence Stephens 1881–1979

Égalité 2021

Fröken Florence Stephens på Huseby var redan under sin livstid en känd och omtalad person. I hennes långa liv fanns många av de ingredienser som skapar ett drama: Rik med förnäm härstamning, gods och bruk med många underlydande, rikedom och förfall, omyndigförklaring och kamp för att återfå värdigheten. Nu har hon och hennes liv fått en värdig skildring i boken *Husebyfröken*, skriven av Erik Wångmar, docent i historia vid Linnéuniversitetet i Växjö.

Florence Stephens (1881–1979) och hennes två systrar Maggie (1883–1958) och Mary (1882–1985) var döttrar till bruksägaren Joseph Stephens, vilken hade skapat sig en förmögenhet som järnvägsbyggare i Indien. Joseph fick inga söner. Därför var det dottern Florence som fick ta över Huseby, medan hennes systrar fick arva andra delar av det stora godsbeståndet.

Någon formell utbildning för att sköta något gods hade ingen av döttrarna, men Wångmar visar att fadern ändå inskolade Florence i verksamheten. Då han dog år 1934 hade Florence haft lång tid på sig att lära sig hur ett bruksföretag och ett gods skulle skötas. Ändå gick det fel. Varför? En bidragande förklaring var, menar Wångmar och många med honom, Florences misslyckande med att välja goda medarbetare. I stället flockades lycksökare och charlataner omkring henne. Ekonomin försämrades snabbt och snart var godset nära att gå i konkurs.

Förutsättningarna var från början goda. Joseph Stephens hade medvetet sparat en stor andel av godsets skogar så virkestillgången var mycket god när Florence tog över. Under andra världskriget skedde det dock stora virkesuttag, som fortsatte under efterkrigsåren. Författaren kopplar inte ihop dessa virkes-

uttag med de ekonomiska konjunkturerna, men det är uppenbart att de stora avverkningarna under kriget har samband med energibristen under denna tid. Skogen var en inhemska resurs som man då fick ty sig till, både för uppvärmning, drivmedel (gengas) och annat. Likaså var det mycket lönsamt att sälja skogsprodukter under efterkrigstiden och särskilt under den högkonjunktur som rådde under Koreakriget. Mer bekymmersamt var emellertid att avverkningarna fortsatte i alltför stor skala och att avkastningarna från dessa i stor utsträckning försvann ut ur verksamheten. Här spelade fröken Stephens dåliga personkännedom och val av rådgivare en viktig roll. Dessa passade på att berika sig själva genom ljusskygga åtgärder.

Det har spekulerats om huruvida Florences far i verkligheten inte var Joseph, utan i stället kung Oscar II. Wångmar tar fram några indicier för detta men tar klokt nog inte tydligt ställning. Att Bernadottearkivet har förlängt sekretesstiden på Florences brev är inte tillräckliga indicier. Att fröken på Huseby hade ett stort intresse för kungahuset är däremot uppenbart. Hon fick kungliga besök och besökte också vid några tillfällen hovet. Florence tycks ha haft ett stort förtroende för personer av kunglig börd, i den utsträckning att det tydligt påverkade hennes omdömesförmåga. Framför allt var det en person som kunde dra nytta av denna hennes faiblesse för kungligheter, Carl Bernadotte, son till Gustav V:s bror prins Carl sr.

Prins Carl och förvaltaren Berl Gutenberg på Huseby är några av dem som utnyttjade Florence Stephens godtrogenhet. Godset var utsatt för omfattande ekonomisk brottslighet, stora summor försvann och godsets ekonomi blev allt sämre. Till detta bidrog också att Florence var ovillig att modernisera jordbruket och industriproduktionen, varför de förluster som gjordes på bruket måste kompenseras med inkomster från skogsbruket, inkomster som nu alltså försvann genom ekonomisk brottslighet. Man talade om ”Kavaljererna på Huseby”, en referens till Selma Lagerlöfs ”Kavaljererna på Ekeby” i Gösta Berlings saga. Jämförelsen är faktiskt ganska träffande.

Till slut reagerade omgivningen. I Skatelövs kommun var Huseby en stor arbetsgivare och här såg man att godset närmade sig en ekonomisk konkurs. Kommunen initierade en rättsprocess som slutade med att Florence Stephens år 1957 omyndigförklarades, formellt på egen begäran, men hon var knappast fullt medveten om vad det var hon hade gått med på. Tingsrätten tillsatte sedan förmyndare. Nu skedde stora förändringar av driften av godset, vilka i stor

utsträckning blev en traumatisk upplevelse för Florence. Jordbruket utarrenderades, industriverksamheten lades ner och Florence älskade hästar, fler än 100, såldes.

Allt detta skapade starka motsättningar mellan fröken Florence och förmyndarna, men det är uppenbart att det var de som räddade godset åt henne och som gjorde att det i fortsättningen kunde gå runt. Gradvis sanerades ekonomin. De som hade varit inblandade i de föregående årens misshushållning åtalades. Särskilt Berl Gutenberg utpekades och fälldes som huvudansvarig. Prinsen blev frikänd. Han sades ha varit omedveten om att han medverkade i brott. Detta säger nog mer om den tidens respekt för kungahuset, än om att han verkligen var oskyldig.

Under flera år kämpade Florence Stephens sedan för att återfå sin myndighet, vilket efter en lagändring också beviljades år 1976. Hon hade dock även i fortsättningen en god man som förvaltare, men för Florence var det ändå en seger att hon nu återigen blev myndig. Tyvärr var röstlängden redan fastställd så hon kunde inte rösta vid valet detta år och vid nästa val var hon död. Hon avled den 2 april 1997 i en ålder av 97 år.

Från början hade det varit meningen av prins Carl skulle ärva hennes gods. Efter hand blev det emellertid klart även för Florence – omgivningen hade förstått detta för länge sedan – att Carl var en synnerlig olämplig förvaltare av Huseby. Florence skrev om testamentet vid flera tillfällen och det stipulerades slutligen att den klart största delen av godset skulle övergå till staten. Så skedde också och därför är Huseby, några mil utanför Växjö, numera ett populärt utflyktsmål.

Redan under sin livstid väckte Florence Stephens och hennes öde stort allmänt intresse som inte har minskat med åren. Den här anmälda boken, *Husebyfröken* av Erik Wångmar, är den bok som går mest grundligt tillväga. Den bygger på en noggrann genomgång av källmaterial; särskilt det bevarade Husebyarkivet på Linnéuniversitetets bibliotek i Växjö men också rättsligt material och tidningsartiklar. Notförteckningen i Wångmars bok omfattar 1217 fotnoter på nästan 100 sidor! Det är alltså ett omfattande arbete som författaren har lagt ner. Wångmar drar fram en mängd intressanta uppgifter men när innehållet i brev efter brev redovisas blir läsningen ibland träig. Det är svårt att se skogen för alla träd. Därför är det avslutande avsnittet i boken, där författaren drar sina viktigaste slutsatser, särskilt viktigt.

Detta är en biografisk studie. Författaren för i början av boken en diskus-

sion om biografiska metoder och deras ”vetenskaplighet”. Ett problem är hur resultaten skall kunna generaliseras, menar Wångmar. Få liv är, kan man mena, så viktiga att de förtjänar en biografi. Men är det så? Jag menar att det till stor del beror av vilken historiesyn man har. Man kan mena att historievetenskapens syfte är att generalisera och dra övergripande slutsatser om samhällsutveckling eller kollektivt mänskligt handlande. Men man kan också ha ett mer renodlat humanistiskt perspektiv på historien. Historievetenskapens mening är inte bara att visa det som är generellt relevant, utan också att visa människan i all hennes mångfald, ur vilken var och en kan dra sina egna slutsatser.

Författaren väljer att leta reda på några referenspersoner som man kan jämföra Florence Stephens med, bland andra hennes båda systrar och Elisabeth Tamm på den kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad. På så sätt vill författaren se huruvida Florence Stephens var typisk för andra, framför allt ogifta, godsägande kvinnor vid denna tid, eller om hon på ett eller annat sätt sticker ut. Denna del av boken blir emellertid lite hängande i luften, men det är tydligt att här väntar en viktig forskningsuppgift: den kvinnliga godsägaren under 1800- och 1900-talet. Här skulle man med fördel kunna jämföra med tidigmoderna godsägarkvinnor, sådana som Maria Sofia De la Gardie (behandlad av Gun Björkman), Christina Piper och Ebba Brahe (båda av Svante Norrhem) och andra, som var mycket kompetenta i driften av sina godsmassor. Det bör finnas massor av relevant källmaterial för sådana studier, varför inte av författaren till boken *Husebyfröken. En studie om Florence Stephens 1881–1979*.

Jan Samuelson

ANDREJ PLATONOV

JAG HAR GENOMLEVT LIVET...

Brev 1920–50

Ersatz 2019

Denna digra och rikt illustrerade bok, drygt 860 sidor lång, är en samling brev skrivna av den ryske författaren Andrej Platonov, som levde 1899–1951. Den är briljant översatt av Kajsa Öberg Lindsten, som också har översatt Platonovs viktiga litterära verk till svenska. De första hundra sidorna kommer dock inte från Platonovs penna utan är en presentation av författaren och en onödigt utförlig analys av brevens relation till villkoren för livet, litteraturen och kulturen i det ryska och sovjetiska samhället, användbar för den som inte tidigare är bekant med Platonovs författarskap. Även som en utanförstående kan man ha stor behållning av de många texterna. Breven författades av en mångkunnig person, lika framstående som agronom och ingenjör som poet, författare och dramaturg, och med ett motto att sätta livet före litteraturen. I denna anda bör man också ta sig an boken, som en primärkälla till sovjetepokens vardag, sedd genom en enskild människas prisma.

I Platonovs brev framträder författarens, makens, faderns och vännens privata, stundtals religiösa, omsorger i ett mestadels resande liv fyllt av smuts, mödor och ständiga problem med att få sina alster publicerade, men också med en betydande talang att skapa alla slags konflikter. Framför allt speglas dock i breven en historisk epok som vi brukar etikettera som stalinismen, präglad av revolutionens och inbördeskrigets efterverkningar, den påskyndade moderniseringens hänsynslösa framfart, terrorns grymhet, det stora fosterländska krigets massdöd och efterkrigsårens tristess. En viktig del av boken är just mötet, brutalt och utlämnande, mellan den ”lilla” vardagen och den ”stora” samhällsut-

vecklingen, eller mellan historien och framtiden. I blyxtbelysning framträder denna kontrastfyllda sammanföring i samband med sonen Platons arrestering, erfarenheterna som krigskorrespondent under kriget, och kommunikationen med det sovjetiska författarförbundet, som inte hade mycket till övers för hans systemkritiska texter.

Redan 1930 hade Platonov fått en egen anklagelseakt hos säkerhetspolisen NKVD. Samtidigt blev det bekant att han hade skrivit kortromanen *Till framtida nytta* (*En krönika över fattigbönder*), som handlade om tvångskollektiviseringen av den sovjetiska landsbygden och likvideringen av kulakklassen som tog fart vid denna tid och i boken skildrades från böndernas perspektiv. Stalin hade läst, blivit arg och, i marginalen på tidskriften som romanen trycktes i, kallat författaren ”en skitstövvel”. I ett ångerfullt brev från den 8 juni 1931 till den sovjetiske ledaren idkade Platonov självkritik och beskrev sin roman som ”ett skadligt verk” och ”något slags kontrarevolutionär propaganda”, med förklaringen att han ”har gått vilse och håller på att gå under”. Stalin bevärdigade honom inte med ett svar, men *Pravda*, *Izvestija* och ledande tidskrifter sågade hans verk.

Den 15-årige Platon arresterades den 28 april 1938, under en period då den stora terrorn skördade hundratusentals ”kontrarevolutionära” och ”förrådiska” offer över hela Sovjetunionen, inte minst bland ungtkommunisterna i Komso-mol. Föräldrarna visste inte vad som hänt sonen förrän en husrannsakan i deras hem genomfördes en vecka senare. I ett brev till Nikolaj Jezjov, folkkommis-sarien för inrikes ärenden och Stalins främste hantlangare, bad Platonov om att den omyndige pojken på grund av dålig hälsa skulle släppas fri. Av anklagelseak-ten framgick att orsaken till fängslandet bland mycket annat var ett uttalat hot att förgifta Moskvas vattenmagasin med kolera- och tyfusbaciller, ett uttryck för ”moraliskt fördärv”. Själv var fadern villig att på alla sätt, till och med genom att ta sonens straff, gå säkerhetspolisen till mötes. I ett personligt brev till Stalin förklarade han logiken: ”Jag anser att om min son är skyldig, så är jag, hans far, dubbelt skyldig, eftersom jag inte klarade av att uppfostra honom, så man borde sätta mig i fängelse och straffa mig, men frisläppa min son.” Efter tio månader och många bönebrev och försök att rentvå sonen fick föräldrarna veta att Pla-ton satt i fängelse i Vologda. Därifrån förflyttades han till Gulags arbetsläger i Norilsk, där han fick arbeta i gruvorna. Frigivningsdokumentet är undertecknat den 29 oktober 1940. Sedan Platons hälsotillstånd försämrats efter hemkom-sten dog han drygt två år senare. Då hade fadern redan dragit i fält.

Få böcker illustrerar så väl som denna mötet mellan den lilla människans lidanden och strävanden och den stora historiens totalitära stater och våldsregementen. Det är ofta i sådana möten som historien blir som mest intressant.

Klas-Göran Karlsson

KARIN MILLES

JAG MÅSTE NÄR INGEN ANNAN VILL Kvinnorättskämpen Sophie Sager

Natur & Kultur 2021

Språkforskaren och författaren Karin Milles har skrivit en engagerande biografi om kvinnorättskämpen och författaren Sophie Sager. Sophie Sager blev riksbekant genom det omskrivna Sagerska målet 1848, där hon väckte åtal för våldtäktsförsök. Källmaterialet består av tidningsartiklar, husförhörlängder, rättsprotokoll och Sophie Sagers egna skrifter.

Sophie Sager föddes 1825 i Byarum i Småland. Hennes far var bruksinspektör. I släkten fanns präster, tjänstemän och inspektorer. Sophie hade flera syskon och halvsyskon. När hon var nio år dog hennes far och familjen rasade neråt socialt. Några år senare hamnade änkan och en del av barnen på fattighuset.

Sophie Sager har senare skildrat en del av sin uppväxt i romanen *Bilder ur lifvet eller Fosterbarnets afslöjade genealogi*. Vad som stämmer överens med Sophies liv är oklart, men en del av stoffet verkar hämtat ur verkligheten. Klart är att hon fått en viss utbildning, förmodligen i en flickpension i Jönköping. Troligt är att en mer bemedlad släkting stått för kostnaden. I husförhörlängderna hade Sophie högsta betyg i läsfärdighet och kristendomskunskap. Det framgår av hennes egna uttalanden att hon hade ett ovanligt gott självförtroende, och trodde starkt på sin egen begåvning. Hon verkar i några år ha tjänstgjort i olika hushåll, och försörjde sig också med sömnadsarbeten.

Sommaren 1848 for Sophie Sager iväg till Stockholm med syfte att gå i sömnadslära. Väl där hamnade hon i ett hus där det visade sig att det förekom både krog- och bordellverksamhet. För att komma därifrån hamnade hon i ett hyresrum hos Gustav Möller, som snart visade vad han ville. Det var väl själv-

klart att han kunde få ta sig lite friheter med mamsell Sager, tyckte han. En kväll, när hon inte ville ge efter för hans inviter, blev Sophie Sager svårt misshandlad av Gustav Möller. Chockad flydde hon från huset, uppsökte en läkare och fick sina skador dokumenterade. Därefter anmälde hon Gustav Möller för våldtäktsförsök och misshandel.

I Stockholms poliskammare förde Sophie sin egen talan. Hon hade skrivit ihop en lång redogörelse för händelsen och målet uppmärksammades stort i pressen. Att en ”ganska vacker” ung kvinna mångordigt och rättfram förde sin egen talan i ett våldtäktsmål var inte vanligt. Eftersom Sophie Sager under sin tid i Stockholm gått ut ensam på kvällarna, och haft lätt att göra herrars bekantskap, misstrodde vissa henne. Var det inte hennes eget fel att hon blivit misshandlad? Sophie framhöll att hon hade rätt att tala med vem hon ville och klä sig som hon ville och att hon var en dygdig flicka. Målet kom att dra ut på tiden och blev en följetong i pressen. Slutligen dömdes dock Gustav Möller till att betala böter för våldtäktsförsök och misshandel.

Uppmärksamheten ledde till att Sophie Sager blev en känd person. Vissa tyckte hon var tokig, andra att hon var intelligent och intressant. Det framgår att hon uppskattade att stå i rampljuset. Hon försörjde sig med sömnad, med att framträda i tablåer och med att servera på Stallmästaregården. Hon började skriva sin roman och inbjöd till föreläsningar mot betalning. Sophie Sager såg sig som feminist och hävdade att kvinnor och män borde ha samma rättigheter och vara jämställda. Efter en tid startade hon en egen litterär salong, vilket var ett sätt för kvinnor att framträda i en halvoffentlighet. I hennes samtid fanns viktiga personer i den tidiga kvinnorörelsen, som Fredrika Bremer och Vendela Hebbe. Det verkar dock inte som om Sophie Sager hade kontakt med dem. Kanske upplevdes Sophie Sager som inte tillräckligt bildad, vilket hennes språk och framträdanden kunde signalera, eller som inte helt mentalt frisk.

År 1854 emigrerade Sophie Sager till USA. Där fortsatte hon att publicera sig och ge föreläsningar med samma feministiska budskap som i Sverige. Hon gifte sig med Eugene Wiener som emigrerat från Preussen. I äktenskapet föddes två söner. Som gift kvinna åtnjöt hon ett helt annat anseende än hon gjort som ogift. Dock betraktade många henne även i det nya landet som en toka, som man inte kunde ta på allvar. Sophie Sager avled 1901.

Karin Milles biografi är medryckande och informationsrik men den är lite rörig. Milles varvar berättelsen om Sophie Sager med inblickar i tidens sam-

hälle och sociala frågor, på ett sådant sätt att man ofta undrar: ”Men vad hände sedan?” Svaret kan komma ett antal sidor senare. Jag hade uppskattat ett lite stramare upplägg. Nu kan man emellanåt tappa bort sig i händelseförloppet. Likaså undrar jag över påståendet att det Sagerska målet skulle vara ett av de första där en kvinna väckt åtal för våldtäkt. Exempelvis har historikern Karin Hassan Jansson analyserat 190 våldtäktsfall från domböcker mellan 1600 och 1800 i sin avhandling *Kvinnofrid*.

Men Karin Milles *Jag måste, när ingen annan vill* är välskriven och intressant. Greppet att ibland varva de historiska iakttagelserna med fiktiva konversationer mellan personerna ger ett levande intryck, likaså de jämförelser med nutiden som Milles ibland lyfter fram. Sophie Sager är väl värd att uppmärksammas som en tidig, glödande, pionjär för kvinnosaken.

Eva Helen Ulvros

GÖSTA ARVIDSSON

LARS JOHAN HIERTA OCH HANS TID Då demokratins dörrar öppnades

Carlsson bokförlag 2021

Den senaste mer omfattande populärhistoriska biografien över Lars Hierta, *Tidningskungen* av Ami Lönnroth och Per Eric Mattsson, kom ut första gången 1996 och i en ny utgåva 2014. Den är hälften så tjock som Arvidssons bok och fokuserad på publicisten och förläggaren Hierta. Den som alltså vill veta mer erbjuds nu en samlad framställning från vaggan till graven. Denna digra volym, som också den kan sorteras in i kategorin hjälteporträtt, motiveras i ett originellt förord där en dialog mellan förläggaren och författaren återges:

Lars Johan Hierta var en intressant man.

Tycker jag med.

Kanske skulle han vara värd en bok. Vad tror du?

Visst. Han är på något sätt gömd i historien och värd ett bättre öde.

Tycker jag med. Vill du skriva den?

Gärna.

Tidningsmannen, förläggaren, industriidkaren, företagaren och politikern, som under stora delar av 1800-talet befann sig mer eller mindre i händelsernas centrum och på olika vis påverkade dem, är en intressant man. Vi vet det eftersom han i själva verket är en av seklets *minst* okända personer. Om det skvallrar också bokens omfattande litteraturförteckning, eller en snabb titt på nätet.

Vi som undervisar i historiska ämnen inom den högre utbildningen utmanas ofta av de yngre generationernas mindre omfattande förkunskaper. Det stoff vi önskar att vi kunde ta för givet är inte sällan helt obekant, men jag har ännu inte haft en grupp studenter som inte vet något om vem Hierta var. När det

förhållandet väl är klarlagt – eftersom min undervisning i det här fallet handlat om hur historia görs och används – benar vi ut hur det kan komma sig att de känner till honom.

Personer som gjort avtryck och haft inflytande på ett slags samhällelig nivå tenderar förstås att bli omskrivna och ihågkomna i en annan omfattning än andra. Det är i så måtto inte konstigt alls att Hierta är relativt välkänd av eftervärlden. Men väl så mycket handlar det om ett tämligen medvetet monumentbygge, som började redan med Hierta själv och som fortsätter än i dag, liksom om hur han på olika sätt utgjort en resurs för allehanda andra intressen. Motiveringen – att Hierta ”på något sätt är gömd i historien och värd ett bättre öde” – framstår alltså som en smått obegriplig, för att inte säga direkt vilseledande, historieskrivning.

Men okej, en populär framställning om Hiertas liv och verk kan förstås äga sitt värde. Det är därför synd att redan inledningsvis möta en del olyckligt slarv (som att Gustav IV Adolf blev kung 1789) och ålderdomliga synsätt (som att upplysningens idévärld skulle varit passé i Uppsala i början av 1800-talet). Framför allt hade framställningen vunnit på att gå i dialog med någon av all den litteratur som ändå listas. Detta är nu helt frånvarande.

Tillförs något nytt i förhållande till vad vi redan vet? Används tidigare obeaktat material? Framförs andra tolkningar av etablerade sanningar? Ifrågasätts tidigare synsätt? Ja, hur har man överhuvudtaget sett på mannen och hans gärning? Detta är inte detsamma som att efterlysa fler sidor text. Det behöver inte heller innebära en akademisk form i termer av ett explicit redovisat forskningsläge eller en löpande koppling till andras resultat och tolkningar. Men några antydningar och reflektioner i den riktningen hade kunnat ge struktur åt boken, och långa redogörande passager, för att inte nämna flera sidor långa citat, hade kunnat kortas och effektiviseras. Det hade också kunnat göra rättvisa åt all den tid och möda författaren tveklöst lagt ned i arkiv och på bibliotek.

Har ambitionen i stället varit mer syntetiserande kunde mycken möda helt enkelt ha sparats både författaren och läsaren. Hierta är som sagt intressant. Men allt med honom är inte lika intressant. Och vari bestod, och består, egentligen det intressanta, för samtiden, för oss? En tydligare vägledning i det här avseendet, och en klarare idé om vad som ska berättas, hade hjälpt mycket. En annan påtaglig brist – och förlagets hållning här kan bara beklagas – är frånvaron av ett vettigt referenssystem. Den som finner en användbar uppgift eller ett intressant citat får själv försöka lista ut var de faktiskt återfinns.

Det är mycket bra att det finns ett personregister. Det kan göra boken användbar. Nöjesläsaren kan finna framställningen givande i sin egen rätt som en, av precision, perspektiv och egentliga historiska poänger, oberoende berättelse.

Patrik Lundell

INGRID CARLBERG

NOBEL

Den gåtfulle Alfred, hans värld och hans pris

Norstedts 2019

&

BENGT JANGFELDT

IMMANUEL NOBEL & SÖNER

Svenska snillen i tsarernas Ryssland

Albert Bonniers förlag 2020

Under åttio år hade Sverige och Ryssland en nära gemenskap genom familjen Nobel. Ingrid Carlberg och Bengt Jangfeldt är de senaste i raden av familjens krönikörer. Detta är andra gången de två samtidigt beträder samma historiska fält. År 2012 gav de ut sin biografi över Raoul Wallenberg (se Kristian Gerner, ”Ex-emptlet Raoul Wallenberg”, Historielärarnas Förenings Årsskrift 2014).

Carlbergs och Jangfeldts berättelser om familjen Nobel skiljer sig åt på motsvarande sätt som deras berättelser om Raoul Wallenberg gör det. Carlberg gör ett drama av Alfreds levnadsöde. Jangfeldt belyser Nobelarnas framträdande roll under *Gründerzeit* i rysk industrihistoria, vilken tog fart något decennium efter den tyska. De två böckerna överlappar givetvis delvis både varandra och verk av tidigare författare.

Ingrid Carlbergs bok har självklart tyngdpunkten på Alfred Nobel. Berättelsen slutar med en redogörelse för huvudpersonens död 1896, hans testamente

och instiftandet av Nobelprisen. Jangfeldt beskriver dessutom Nobelindustrier-
nas dynamiska och dramatiska historia i Ryssland under 1900-talets två första
årtionden, fram till slutet på Nobelindustriernas verksamhet i landet år 1922.

Varken Carlberg eller Jangfeldt redovisar något ”forskningsläge”. De avstår
från teoretiska och metodologiska resonemang. Deras böcker motsvarar som
nya berättelser om en känd historia de senaste variationerna av filmer som exem-
pelvis *Gudfadern* och *Matrix*: nya fakta skänker nya perspektiv.

De stora dragen i familjehistorien är välkända från tidigare böcker i ämnet.
Immanuel Nobel (1801–1872) inbjöds som framgångsrik uppfinnare till Ryss-
land och grundade en verkstadsmekanisk fabrik i Petersburg. Sönerna Ludvig
(1831–1888), Robert (1829–1896) och Alfred (1833–1896) utvecklade res-
pektive verkstads-, olje- och sprängämnesindustrin, men den sistnämnda verk-
samheten fick ske utanför Ryssland. Tsarregimen vågade inte tillåta tillverkning
av dynamit i landet. Varan kunde falla i händerna på terrorister. Detta oaktat
kunde familjen Nobel importera dynamit från Alfreds fabriker i utlandet.

En fjärde son till Immanuel, Emil (1843–1864), omkom tillsammans med
en medarbetare och tre andra personer under försök med nitroglycerin i den
”nobelska smällen” i laboratoriet på Heleneholm i Stockholm 1864. Till skill-
nad från fadern och bröderna kom Emil inte att göra några insatser i Rysslands
historia.

Alfred Nobel lämnade Ryssland jämförelsevis tidigt i familjehistorien. Han
slog sig ner i Paris år 1873 men han fortsatte att engagera sig i företagen i Ryss-
land. De två andra bröderna integrerades i det ryska samhället men assimilerades
inte. Jangfeldt klargör att familjen framgångsrikt lyckades hävda sina intressen
trots den vid sekelskiftet tilltagande nationalismen och främlingsfientligheten i
Ryssland. Ludvigs son Emanuel var den förste i familjen som blev rysk under-
såte. År 1922 fick han tillbaka sitt svenska medborgarskap.

Carlberg interfolierar sin berättelse om Alfred Nobel med rapporter från sin
efterforskningsverksamhet. Hon beskriver utförligt hur den ”grävande journa-
listen” arbetar, ledd av sin ”magkänsla”. Hon intervjuar svenska och utländska
experter på familjen Nobel. Hon får på detta sätt kunskap om den historiska
kontexten för Alfred Nobels verksamhet och åsikter. Genom intervjuerna får
hon anvisningar om vad hon ska leta efter i olika arkiv. Hennes bok är tack vare
berättargreppet väl förankrad i det nutida Sveriges humanistiska och naturvet-
enskapliga forskningsmiljöer. Carlberg visar att grävande journalistik går ut på

att hitta ”rätt” intervjuobjekt och på så sätt få en behändig genväg till inhämtande av kunskap.

Författaren ringer upp antisemitismexperten och historikern Lars M. Andersson för att få veta hur den antisemitism som Alfred Nobel i ett tjugotal brev ger uttryck för ”ska tolkas”. Hon citerar Andersson i den korrekta men banala utsagan att antisemitism ”var en del av det normala. Det fanns en självklar salongsantisemitism”. Detta vet varje människa i Carlbergs läsekrets. Emellertid är de många rapporterna om hur hon arbetat uttryck för den vällovliga ambitionen att tillåta läsaren att hämta andan och göra läsningen till avkopplande underhållning. Hennes referensram är svensk.

Bengt Jangfeldts referensram är rysk. I hans bok står männen i familjen i fokus helt enkelt för att det samhälle som de verkade i var patriarkalt, men Jangfeldt noterar att ”Familjen Nobels alla profilstarka män hade privilegiet att i två generationer omges av enastående kvinnor. Huruvida familjen hade blivit vad den blev utan Andriette vid Immanuels sida och Edla vid Ludvigs och Emanuels är en icke omotiverad fråga”. (Edla var hustru till Ludvig).

Ordet snillen i undertiteln på Jangfeldts bok syftar på att männen Nobel var uppfinnare och innovatörer. I och med Immanuels ankomst till den ryska huvudstaden Petersburg år 1838 blev familjen del av ”en sammansvetsad och mycket inflytelserik svensktalande elit”. Familjen blev den sista länken i den kedja av utlänningar som sedan Peter den stores reformer hade gjort avgörande insatser i moderniseringen av Ryssland.

Det som Robert Nobel gjorde för etableringen av oljeindustrin i Baku har enligt Jangfeldt undanskymts i tidigare forskning. Historien om oljan kom att skrivas av Ludvigs närmaste, dels i samband med familjens oljebolags 25- och 30-årsjubileer 1904 och 1909, dels av dennes dotter Marta (1881–1973) i en bok som kom ut 1952. Nu gör författaren Roberts gärning rättvisa. Det mest anmärkningsvärda i Jangfeldts berättelse är emellertid redogörelsen för en episod i Emanuels liv. Det var ett skeende vilket, om Rysslands historia hade tagit en annan vändning, kunde gjort Emanuel lika känd i eftervärlden som farbrodern Alfred.

Under ett drygt decennium var Emanuel Nobel en del av makteliten i Ryssland. Han kunde ha fortsatt i sin roll om inte bolsjevikerna kastat allt över ända. Emanuel Nobels karriär som politiker i Ryssland blev en obetydlig episod i historien. Emellertid skulle en tillämpning av ”modellen Nobel” kunnat ha åstad-

kommit ett helt annat Ryssland än vad som blev resultatet av den förverkligade kommunistiska modellen.

Emanuel Nobel fullföljde farbrodern Roberts verk och gjorde den ryska oljeindustrin världsledande. Han lyckades rädda företaget Branobels överlevnad efter ryska revolutionen tack vare ett avtal med det amerikanska företaget Standard Oil. Detta köpte år 1920, då inbördeskriget ännu rasade i Ryssland, familjen Nobels halva aktiekapital i Branobel. Affären var ”strålande” för familjen Nobel, som kallade uppgörelsen ”det amerikanska arvet”. För Standard Oil däremot blev avtalet ”ett av den värsta som bolaget någonsin tecknat”. Aktierna blev snart värdelösa när Sovjetregeringen konfiskerade tillgångarna. Standard Oil hade gjort uppgörelsen i den fasta övertygelsen att sovjetväldet stod inför sin snara undergång. Branobel levde vidare och gick i likvidation först år 1969.

Rysslands historia är ärelös. Botten i förnedringen av människorna nåddes då landet hette Sovjetunionen. Mot slutet av sin skildring av hur tre generationer Nobel medverkade till att utveckla Rysslands näringsliv citerar Bengt Jangfeldt hur en sovjetisk historiker, I. A. D’jakonov, i en bok som kom ut 1980, karaktäriserade oljebolaget Branobel (bröderna Nobel):

’Branobel’ var det främsta kapitalistiska rovdjuret inom den ryska oljebusinessen. Monopoliseringsgraden som de uppnådde skänkte dess bossar stora vinster genom en exempellöst raffinerad utsugning av arbetarna.

Den Stora socialistiska Oktoberrevolutionen ... blev utsugarnas, däribland ’Branobels’, begravningsmarsch. Alla produktionsmedel övergick för alltid i de trygga händerna på deras rättmätiga ägare och skapare, vårt lands arbetande folk, som för varje år uppvisar allt större framgångar i byggandet av den storskaliga kommunismen.

Jangfeldt kommenterar: ”Bilderna av familjen Nobels gärning i Ryssland skiljer sig som synes något från den som författaren till denna bok har ansett det motiverat att förmedla.” Denna understatement är en träffande slutkläm på berättelsen om familjen Nobels epokgörande insatser i den ryska vapen-, maskin- och oljeindustrin.

Den ryska ärelösheten är intimt förknippad med skamlöshet. Ett pris till Ludvig Nobels minne, som instiftades av familjen året efter Ludvigs död

1888 och som gick till ”det bästa arbetet inom metallurgi eller naftaindustri”, återinstiftades efter Sovjetunionens upplösning, men med en annan inriktning – att ges till ”framstående personligheter”. En av de nutida mottagarna av detta Nobelpris heter Vladimir Putin, upplyser Jangfeldt.

Men skamlösheten är inte bara rysk. Bengt Jangfeldt beskriver hur det gick till när chefen för Sveriges Riksbank år 1968, vid bankens 300-årsjubileum, fick ”idé att smaksätta jubileet med ett av Riksbanken finansierat ’Nobelpris’ i ekonomi”. Peter Nobel meddelade att släkten i sin helhet inte hade gett något godkännande åt Riksbankens initiativ. Priset kuppades igenom, menar Jangfeldt. Han citerar Peter Nobel att det var fråga om ”ett enastående exempel på framgångsrikt varumärkesintrång”. Jangfeldt upplyser att detta pris saknar stöd i Alfreds Nobels testamente, att denne var allmänt skeptisk mot ekonomer och att det för övrigt är tveksamt huruvida nationalekonomi kan betraktas som vetenskap. Författaren konstaterar att det som familjen fruktade har besannats, nämligen att Riksbankspriset har kommit att uppfattas som ett äkta Nobelpris.

De pris som förknippas med Alfred Nobel, de äkta Nobelprisen, var inte resultat av någon tillfällig nyck. Jangfeldt visar i citat ur brev att Ludvig, i likhet med vad brodern gav uttryck för i sitt testamente, ansåg att kapital skulle tillfalla människor efter förtjänst och inte genom arv. Till syvende og sist var det emellertid i nästa generation endast Emanuel som höll fast vid denna etiska princip. Han kunde se till att Nobelprisen blev verklighet trots att andra släktingar bestred testamentets giltighet. De två brödernas ättlingar blev långtifrån lottlösa. Emanuel Nobel kom att rädda en stor del av familjens förmögenhet i Ryssland till släkten i Sverige.

Bengt Jangfeldt berättar med inlevelse en släkthistoria som kännetecknas av samverkan och konflikter i en dynamisk familj där människorna var inriktade på att prestera för framtiden. Han skriver om ”bröderna Nobels propellerdrivna intellekt”. Karaktäristiken av Nobelarna är något av ett självporträtt av författaren om man ser till hans hittillsvarande livsverk.

Jangfeldts inlevelse i rysk kultur och historia gör *Immanuel Nobel & söner* till en informationsrik och underhållande skildring av en svunnen värld som här blir levande historia. Hans bok är en värdig uppföljare till tidigare böcker som förutom Majakovskij och dennes värld inbegriper *Språket är gud, anteckningar om Joseph Brodsky* (2007), *Raoul Wallenberg. En biografi* (2012), *En rysk historia* (2015) och *Vi och dom: Ryssland som idé* (2017).

De två senare böckerna i uppräknningen av Jangfeldts verk är som ovan an-

tytts ett slags självbiografier. Läsaren möter där ryska människor i nutid och historia som varit av betydelse i författarens liv. Han redovisar i böckerna från 2015 och 2017 sin besvikelse, ja bitterhet, över att det Ryssland han ägnat sitt liv åt, har svikit alla förhoppningar om att bli ett anständigt samhälle. I ljuset av detta läser jag Bengt Jangfeldts storverk om familjen Nobel som en kontrafaktisk hypotes, en vision av vad Ryssland hade kunnat bli om inte första världskriget och oktoberrevolutionen 1917 hade sänt landet på ett ödesdigert stickspår ut ur den europeiska civilisationen i ordets bättre mening.

Ingrid Carlberg och Bengt Jangfeldt har båda publicerat välskrivna historiker om familjen Nobel som representanter för snille och filantropi. Carlberg har skrivit en romantisk detektivroman med Alfred Nobel i huvudrollen. Hon ger liv åt ett dramatiskt människoöde. Jangfeldt bjuder in till en djupdykning i Rysslands ekonomiska historia. Han ger en bild av revolutionen 1917 som den katastrof den verkligen var. Vilken bok man väljer att läsa beror på huruvida man vill försätta sig till familjen Nobels Ryssland eller till Alfred Nobels Paris.

Det skulle inte förvåna mig om Carlberg och Jangfeldt arbetar på var sin biografi om ytterligare en omskriven svensk, Folke Bernadotte eller Dag Hammarskjöld.

Kristian Gerner

CHARLOTTE ULMERT

NÄR VINDEN VÄNDER

Ekström & Garay 2021

Charlotte Ulmert porträtterar i *När vinden vänder* (2021) de två svägerskorna Charlotte Rosencrantz och Adèle Sylvan och deras stora släktnätverk i 1800-talets Sverige och Danmark. Boken är en detaljerad släktkrönika över framför allt släkten Rosencrantz, med förgreningar både i Danmark och Sverige. Den ena av de två huvudpersonerna, Adèle Sylvan, kom från en av Ystads mäktigaste och rikaste familjer och gifte in sig i den adliga släkten Rosencrantz. Charlotte Rosencrantz var från Danmark, men gifte sig med sin svenske släkting Börge Rosencrantz. Gärsnäs, Gyllebo och Örup är de skånska slott på Österlen som är centra för bokens huvudpersoner och deras skånska släktgren.

Eftersom vi först får en lång släktintroduktion för både den svenska och danska släktgrenen, dröjer det ett tag innan läsaren får möta huvudpersonerna. Påfallande är hur adliga ideal av släktsammanhållning och plikt mot fosterlandet och traditionen präglade beslut om giftermål och livsstil. Här finns otaliga kusingiften, ofta styrda av tankar om vikten av att ta hand om ogifta kvinnor inom släkten. Kvinnorna framstår många gånger som bricker i ett spel, som det gällde att placera i fördelaktiga äktenskap. Men här finns också flera exempel på självständiga slottsfruor som ensamma, som änkor, i decennier residerade på slotten.

En röd tråd i boken är hur nedärvda aristokratiska godsägarideal fortsatte att styra livet även på 1800-talet, då nya vindar blåste på grund av samhällsombildningen. Sönerna i familjen Rosencrantz fortsatte att utbildas till militärer trots att kriget blivit färre och när de i stället tillbringade större delen av sin tid som godsägare blev det ofta problem. De hade inte fått någon ekonomisk utbildning eller någon grund att stå på i ett kapitalistiskt system och skulderna

hopade sig. De tilltagande ekonomiska bekymren ledde i flera fall till att de inte kunde behålla sina gods. Lösningen kunde vara att gifta sig till pengar, som i Adèle Sylvans fall. Hon gifte sig med Holger Rosencrantz.

Giftermål mellan rika familjer ur borgerskapet och adliga familjer var inte ovanliga under 1800-talet. Den adlige godsägaren fick ett välbehövt ekonomiskt tillskott och den ingifta fick ett ståtligt adligt namn och en ingång till en aristokratisk miljö.

Äktenskapen för de båda huvudpersonerna knakade i fogarna i slutet av århundradet. Charlotte Rosencrantz begärde boskillnad från maken 1901, ett ovanligt beslut i den adliga miljön. Hennes mans ekonomiska vanvård av tillgångarna hade undergrävt äktenskapet och hon hade släktens fulla stöd i sitt beslut om hemskillnad och bodelning. Charlotte Rosencrantz flyttade några år senare till Lund, där en del av barnen redan tidigare inackorderats för skolgång. Hon tycks ha anpassat sig efter de nya förhållandena och samlade släkt och vänner kring sig.

För Adèle Rosencrantz gick det sämre. Även hon distanserade sig från sin makes vidlyftiga ekonomiska affärer och hon vantrivdes med slottsfrutillvaron på Örup. Holger var dessutom betydligt äldre än Adèle. Hon flyttade till Glimmingehus, som hennes far tidigare köpt. Adèle Rosencrantz var van sedan barnsben att få allt hon pekade på och ville framhäva sig själv som en förnäm aristokratisk dam. Hennes planer på att själv sköta Glimmingehus gick inte bra. Hon vanvårdade djuren och blev, när foder och vatten saknades för de utmärglade korna och de magra hönsen, åtalad för djurplågeri. Folket i bygden började också tycka illa om henne för hennes överlägsna manér. Hon ville tilltalas Ers nåd och visade tydligt förakt för vanligt folk. ”Nådan på Glimmingehus” var inte populär. Den språkkunniga och historiskt intresserade Adèle Rosencrantz hade ambitionen att ses som akademiker och tog kontakt med Martin Weibull, professor i historia i Lund, och bjöd in honom och andra historiker till Glimmingehus, som hon då inlevelsefullt presenterade. Hon lyckades dock inte vinna tillträde till den manliga akademiska miljön.

När vinden vänder är flyhänt skriven. Charlotte Ulmert har gjort en gedigen genomgång av ett stort källmaterial från både svenska och danska arkiv, men jag undrar vad som är fiktion och vad som är direkta citat från källorna, exempelvis från dagböcker och brev? Boken är skriven på ett fikionaliserande sätt, där personernas känslor och tankar också beskrivs. ”Charlotte är förväntansfull och lycklig”, kan man läsa, och Adèles tankar ”kretsade enbart kring en önskan att

bli gift”. Skrivs detta i någon källa? Eller är det en tolkning gjord av författaren? Detta hade varit upplysande att få veta.

Boken innehåller en del upprepningar av fakta och återkommande resonemang om kollisionen mellan gamla ideal och den nya tidens krav. Likaså hade det varit praktiskt med en innehållsförteckning där man lätt kan se vilka kapitel som finns i boken. Ett släkträd hade också varit på sin plats, vilket hade underlättat en överblick över släktsammanhangen. Men Charlotte Ulmert har gjort en stor kartläggning över slakten Rosencrantz och skildrar samtidigt en del av Danmarks och Skånes historia under 1800-talet.

Eva Helen Ulvros

YLVA HASSELBERG

VETENSKAPENS KARAKTÄR:

ELI F. HECKSCHER

Del 1 Oberoende liv 1879–1924

Gidlunds förlag 2021

Den offentliga debatten är idag en arena där politiker, vetenskapsmän och andra opinionsbildare debatterar, diskuterar och skapar ett underlag för politiska beslut och ställningstaganden. På 2000-talet kan vi finna deltagarna i dagstidningar, TV och sociala medier. De blir för den breda allmänheten en form av kändisar som uppträder i många offentliga sammanhang och där bidrar till opinionsbildningen. Ibland tar den formen av underhållning. Denna plats för diskussion är inte ny utan har funnits sedan mitten av 1800-talet.

Dagstidningarnas genomslag under 1800-talet första halva skapade ett forum för en intensiv, offentlig, debatt. Universiteten blev en viktig utgångspunkt för debattörernas utbildning och professionella karriär. Där kunde grupper med likande värderingar mötas och möjligheter till debatt med andra grupper erbjöds. Samhällsbygget med demokratisering, industrialisering och socialt reformarbete pågick och skulle komma att vara källa till många heta ordväxlingar. I denna tid av intensiva förändringar steg många från alla samhällsklasser fram med ambitionen att förändra och förbättra det svenska samhället. En av dem var ekonomhistorikern Eli Heckscher. Han var under en lång rad av år en central figur i den svenska debatten. Eli kom att skapa ett nytt ämne på svenska universitet, ekonomisk historia, men kom även att formulera en samhällsmodell grundad på en konservativ grundsyn med en liberal inriktning. Professorn i ekonomisk historia, Ylva Hasselberg, är upphovsperson till den första av två på

varandra följande monografier om Eli Heckscher. Bokens omslag personifierar mycket Heckscher: en intensivt arbetande akademiker med sitt arbetsrum fyllt med böcker som för stunden möter kameran.

Heckscher var son till Teodor och Rosa, vilka båda var av judisk börd. Fadern var dansk generalkonsul i Stockholm och mamman intog den traditionella kvinnorollen i en borgerlig familj i Stockholm vid sekelskiftet. Hasselberg använder ett gediget material, vilket inte minst innehåller den rika brevkorrespondens Heckscher låg bakom, varav många utväxlades med hans mor. Breven ger en bild av en stark relation mellan mor och son, där både samhällsfrågor och studier avhandlades. Mor Rosa var en engagerad person som, i en samtid med mycket förändringar, inte sympatiserade med emancipationen och kampen för allmän och lika rösträtt.

Heckscher studerade i Uppsala varvat med perioder i Göteborg och Stockholm. Hans mor hade gärna sett en karriär inom juridiken men historia, nationalekonomi och statsvetenskap blev ämnena och han träffade där portalfigurer som historikern Harald Hjärne och nationalekonomen Knut Wiksell. Studierna upptog en stor del av dagen, men Heckscher hann även med ett engagemang i föreningslivet, som innefattade den konservativa föreningen Heimdal och en teatergrupp. De bokliga studierna kom att utgöra en viktig del av Heckschers liv. De kom att prägla hans personlighet till den grad att hans mor uttryckte oro för hans hälsa och välgång.

Tiden i Uppsala blev inledningen på en betydande akademisk karriär där många viktiga bidrag till samhällsvetenskapen kom att formuleras. Studierna om merkantilismen kom att leda både till en avhandling och en bästsäljande bok. Under arbetet med merkantilismen etablerades relationer med lärosäten ute i Europa, där ekonomisk historia var en självständig institution. När Heckscher tog tjänst på den nystartade Stockholms högskola blev den svenska järnvägen ett studieobjekt som kom att leda till en banbrytande studie som var ett uttryck för en vetenskaplig mognad och hantering ett betydande empiriskt material. Fokus låg på de sociala effekterna av det nya transportmedlet.

Det var först under tiden på Stockholms högskola som ekonomisk historia blev ett verkligt ämne. Det nya ämnet skulle bidra med nya perspektiv där de etablerade nationalekonomiska teoriernas skulle kombineras med en historisk ansats och metod. Även om det fanns en acceptans för den klassiska nationalekonomin var det svårare att ta till sig *laissez-faire* och Keynes tankar. Ute i Eu-

ropa var det dock vanligt att försöka distansera sig från historieämnet.

Hasselberg skildrar Heckschers äktenskap på ett drabbande sätt. Även detta finns skildrat i brev och blev till ett triangeldrama mellan sonen, hans hustru Ebba och modern i varsin ringhörna. Problemen till trots blir äktenskapet lyckligt och familjen kommer att bosätta sig i Stockholm med perioder på Lillsjö herrgård och sommarvistelsen på Utö.

Under åren före första världskriget fick Heckscher en professur på Handelshögskolan i Stockholm och under kriget kom han att bli vanligt förekommande i statliga utredningar. Framför allt behandlade de den viktiga folkförsörjningen och villkoren för svensk ekonomi efter världskriget. Omställningen skulle enligt Heckscher ske med minimalt av statliga inblandning. I den viktiga frågan om guldmyntfoten tog han ställning för en snabb svensk återanslutning. Detta skulle därmed skapa stabila villkor för svensk industri. Dock var omvärlden osäker och utvecklingen svår att bedöma. När tullfrågan åter kom i fokus efter första världskriget markerade Heckscher i linje med sin liberala grundinställning motstånd mot användandet av tullar. För honom var det en form av skatt, om än i förtäckt form. Mellankrigstiden kom för Heckscher att bli en händelserik tid. Han hade fortsatt många offentliga uppdrag, reste runt om i Europa och träffade den tidens viktigaste beslutsfattare och opinionsbildare.

Heckscher kan vid första anblicken anses vara konservativ, men han drevs av ett rättvisepatos som mer innehöll socialkonservatism, socialliberalism och socialdemokrati. Han var ingen stark anhängare av de marknadsorienterade ekonomiska teorierna och såg värdet av socialdemokrati och en stark arbetarrörelse. Under åren runt första världskriget blev dock sympatierna med liberalismen tydligare och frihetsbudskapet blev en röd tråd i många ställningstaganden.

Heckscher-Ohlinteoremet har för eftervärlden blivit den mest kända delen av hans produktion. Teorin bygger på David Rickardos mycket kända teori om internationell handel, som säger att det land som har de bästa produktionsfaktorerna för en viss vara kommer att producera denna. Mycket av debatten har handlat om hur mycket professor Bertil Ohlin hämtade från sin läromästare. Relationen mellan dem båda var under en lång tid problematiskt. Heckscher-Ohlinteoremet lägger fast att den internationella handeln reglerar priset på produktionsfaktorerna, vilket leder till att användningen av dessa utjämnas naturligt. Det finns en koppling mellan de två, men Hasselborg fastslår Ohlin hade originalitet i sina tankar och utvecklade främst den matematiska delen av teorin.

Hasselberg säger i inledningen att hon med sin studie vill komma närmare Heckscher som person, vilket hon delvis lyckas med. Heckschers professionella karriär blir väl beskriven, medan den privata sidan förblir mer anonym och mer fokuserad på dagliga händelser. Boken bygger på ett imponerande empiriskt material men det torde finnas källor som kan ge andra infallsvinklar, men med risk för att boken då hade blivit alltför omfattande. Hasselberg berör inledningsvis svårigheten att ta till sig hennes sakprosa men den besannas aldrig utan texten flyter på bra. Periodvis blir det väldigt teoretiska akademiska resonemang, men de är tydliga och blir aldrig onödigt krångliga. Sammanfattningsvis är det en läsvärd studie som varmt rekommenderas. Vi har anledning att se fram emot den andra delen.

Lars-Åke Persson

REGISTER ÖVER ANMÄLDA ARBETEN

Adler, Peter (2021). <i>I Senecas sällskap: besök i en stoikers tankevärld.</i>	262
Andersson, Christoph (2021). <i>Svenska SS-fruar: med uppdrag att föda ariska barn.</i>	233
Andersson, Magnus (2021). <i>Tidig bankverksamhet i Sverige under industrialiseringsprocessen 1850–1920.</i>	285
Arvidsson, Gösta (2021). <i>Lars Johan Hierta och hans tid: då demokratins dörrar öppnades.</i> ...	321
Batalion, Judith (2021). <i>Våra dagars ljus: den oberättade historien om de judiska motståndskvinnorna som stred mot nazismen.</i>	236
Bergman, Magnus (2021). <i>Att höra det förfutna till: adlig minneskultur och kollektiv identitet efter ståndssamhällets upplösning, 1869–1976.</i>	250
Bergström, Carin (2021). <i>Sofia: en drottningens liv.</i>	300
Blomberg, Eva (red.) (2021). <i>En kvinna läkare! Doktor Karolina Widerström.</i>	302
Blomqvist, Jerker (2020). <i>Det gyllene Athen: sex texter om grekisk kulturhistoria.</i>	254
Borgerud, Charlotte (2021). <i>Riddarna och deras värld.</i>	223
Carlberg, Ingrid (2020). <i>Nobel: den gåtfulle Alfred, hans värld och hans pris.</i>	324
Carlsson, Carl Henrik (2021). <i>Judarnas historia i Sverige.</i>	209
Christner, Hans (red.) (2020). <i>Marinmålarna: havet, skeppet och sjömannen i konsten: från Jacob Hägg till Lars Lerin.</i>	273
Gerner, Kristian (2021). <i>Sovjetunionens skendöd: en historia om det moderna Ryssland.</i> ...	230
Hammarlund, Anders (2021). <i>Judiska städer: en europeisk läsebok.</i>	268
Hasselberg, Ylva (2021). <i>Vetenskapens karaktär: Eli F. Heckscher Del 1 Oberoende liv 1879–1924.</i>	333
Holmquist, Åke (2021). <i>Beethoven: den användbare titanen.</i>	297
Inedahl, Petter (2021). <i>Skokloster: ett slotts dolda historia.</i>	276
Jangfeldt, Bengt (2020). <i>Immanuel Nobel & söner: svenska snillen i tsarernas Ryssland.</i> ...	324
Jóhanna Katrín Friðriksdóttir (2021). <i>Valkyria: vikingatidens kvinnor.</i>	256
Johnson, Anders (2020). <i>Anna Whitlock: reformpedagog och rösträttsledare.</i>	295
Johnson, Anders (2021). <i>Svenska industrisnillen.</i>	288
Karlsson, Klas-Göran (2021). <i>Folkmord: historien om ett brott mot mänskligheten.</i>	219
Larsson, Bo (red.) (2020). <i>At home or abroad? Chişinău, Černivci, Lviv and Wrocław: living with historical changes to borders and national identities.</i>	247

Laurén, Anna-Lena (2021). <i>Sammetsdiktaturen: motstånd och medlöpare i dagens Ryssland</i>	226
Lihammer, Anna & Hesselbom, Ted (2021). <i>Vikingen: en historia om 1800-talets manlighet</i>	280
Lindqvist, Herman (2021). <i>Erik: Nordens härskare och sjöövervakung</i>	305
Lindroth, Bengt (2021). <i>Vi som inte var med i kriget: om Sverige, Norden, Europa och coronan</i>	278
Ludvigsson, David & Åberg, Martin (red.) (2021). <i>Historikern i samhället: roller och förändringsmönster</i>	259
Milles, Karin (2021). <i>Jag måste, när ingen annan vill: kvinnorrättskampen Sophie Sager</i>	318
Norlin, Arne (2021). <i>Femtionio fantastiska Nobelpristagare: och tre riktigt usla</i>	288
Pehrson, Lennart (2020). <i>Franklin D. Roosevelt: president i kris och krig</i>	308
Platonov, Andrej Platonovič (2019). <i>jag har genomlevt livet: brev 1920–50</i>	315
Roselius, Aapo & Silvennoinen, Oula (2021). <i>Finlands okända krig: finska och skandinaviska frikärer i Baltikum och Ryssland 1918–20</i>	215
Rydström, Jens & Tjeder, David (2021). <i>Kvinnor, män och alla andra: en svensk genushistoria</i>	271
Salomon, Kim (2020). <i>Jag anklagar...! De intellektuellas historia</i>	265
Seiler Brylla, Charlotta (2020). <i>Den beväpnade freden: språk och politik i det delade Tyskland</i>	213
Szulc, Artur (2021). <i>Warszawaupproret 1944</i>	242
Ulmert, Charlotte (2021). <i>När vinden vänder</i>	330
Westberg, Lennart (2021). <i>Waffen-SS: Hitlers politiska soldater</i>	239
Wängmar, Erik (2020). <i>Husebyfröken: en studie om Florence Stephens 1881–1979</i>	311